

SOpHiSM

SOpHiSM:

**ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ
ΤΗΣ ΥΨΗΛΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ**

Π3.1 Εκπαιδευτικό Υλικό

Work Package.:	WP3 Capacity Building activities addressed to professional journalists both students and junior journalists, as well as citizen journalists
Συγγραφείς:	Σταμάτης Πουλακιδάκος και Στέλιος Παπαθανασόπουλος
Ημερομηνία:	26/11/20
Έκδοση:	Τελικό
Τύπος	Δημόσιο έγγραφο
Τόπος	Αθήνα

Περιγραφή Προγράμματος SOrHiSM

Αρ. Συμφωνίας Επιχορήγησης: 875422

Ακρωνύμιο:	SOrHiSM
Τίτλος:	Μία απάντηση στη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο μέσα από την ενίσχυση της υψηλής ποιότητας επαγγελματικής δημοσιογραφίας και της δημοσιογραφίας των πολιτών
Ημερομηνία Έναρξης:	01/03/2020
Διάρκεια:	20 μήνες

Εταίροι

 ΚΕΝΤΡΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ <small>ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ</small>	ΚΕΝΤΡΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (ΚΕΣΔ), Συντονιστής	Ελλάδα
 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ για τα ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ του ΑΝΘΡΩΠΟΥ	Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ)	Ελλάδα
 UNIVERSITY of NICOSIA	Πανεπιστήμιο Λευκωσίας (UNIC)	Κύπρος
 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)	Ελλάδα

Το παρόν έγγραφο χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης Δικαιώματα, Ισότητα και Ιθαγένεια (2014-2020). Το περιεχόμενο του παρόντος εκφράζει μόνο τις απόψεις των συγγραφέων και είναι αποκλειστική ευθύνη τους. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν αποδέχεται καμία ευθύνη για τη χρήση των πληροφοριών που περιέχονται σε αυτό.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	4
1.1 Στόχος και δομή του σεμιναρίου «Εντοπισμός και αντιμετώπιση του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο».....	4
1.1.1 Εν αρχή ην ο Λόγος.....	4
1.2 Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός	5
1.3 Το επικοινωνιακό περιβάλλον του διαδικτύου	8
1.4 Σύνοψη	13
2. Ο Λόγος μίσους.....	14
2.1 Στερεότυπα- προκαταλήψεις- αφηγήσεις	14
2.2 Το ζήτημα του ορισμού του Λόγου μίσους.....	18
2.3 Σύνοψη	35
3. Στρατηγικές αντιμετώπισης του Λόγου μίσους	37
3.1 Η νομική και «αυτορρυθμιστική» αντιμετώπιση του Λόγου μίσους	37
3.1.1 Το διεθνές θεσμικό πλαίσιο	44
3.1.2 Ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο.....	46
3.1.3 Ο διαδικτυακός Λόγος μίσους και το νομικό πλαίσιο στην Ελλάδα και την Κύπρο..	50
3.2 Η σημασία της κοινωνίας πολιτών και της εκπαίδευσης στην αντιμετώπιση του Λόγου μίσους	54
3.2.1 Οι κοινότητες χρηστών και οι φορείς της κοινωνίας πολιτών.....	54
3.2.2 Η κομβική σημασία των διαφορετικών μορφών εκπαίδευσης.....	58
3.3 Ορισμένες πρακτικές συμβουλές.....	67
3.4 Σύνοψη	72
4. Αντί επιλόγου	73
5. Βιβλιογραφία.....	75

1. Εισαγωγή

1.1 Στόχος και δομή του σεμιναρίου «Εντοπισμός και αντιμετώπιση του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο»

Όπως υποδηλώνει ο τίτλος των σεμιναρίων, βασικός σκοπός είναι αφ' ενός να εξοικειώσει τις συμμετέχουσες/συμμετέχοντες με διαφορετικούς ορισμούς, ερμηνείες και προσεγγίσεις αναφορικά με το (διαδικτυακό) Λόγο μίσους, κι αφ' ετέρου να τις/τους εφοδιάσει με τα απαραίτητα «εργαλεία» για την επισήμανση και «αντιμετώπιση» του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο ή/και εκτός διαδικτύου.

Εξ αιτίας των πολλαπλών πολιτισμικών παραμέτρων που παρεισφρέουν στη δομή και την εκδήλωση του Λόγου μίσους, το παρόν εκπαιδευτικό υλικό δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια «εξαντλητική» επισκόπηση του κοινωνικού αυτού φαινομένου, αλλά μια πρώτη απόπειρα συνεκτικής προσέγγισής του υπό το πρίσμα ενός ιδεολογικά «έμφορτου» Λόγου, ο οποίος εκφέρεται δημοσίως έχοντας συγκεκριμένους σκοπούς και συνέπειες τόσο σε ατομικό, όσο και σε συλλογικό/κοινωνικό επίπεδο.

1.1.1 Εν αρχή ην ο Λόγος

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο προκρίνουμε την απόδοση στα ελληνικά του συγκεκριμένου φαινομένου με τον όρο «Λόγος (με Λ κεφαλαίο) μίσους» που αντιστοιχεί στο αγγλικό *hate discourse* (και όχι *hate speech*, που αποδίδεται με ακρίβεια στα ελληνικά με την έκφραση «ομιλία μίσους», ενώ συνήθως μεταφράζεται ως «ρητορική μίσους»), καθώς ο όρος «Λόγος» αποδίδει κατ' αρχήν την έντονα ιδεολογική και κοινωνικά κατασκευασμένη διάσταση του εκφραζόμενου μίσους και, επιπρόσθετα, καλύπτει την εκφορά μίσους μέσω και άλλων μορφών επικοινωνίας, πέραν της ομιλίας ή του γραπτού κειμένου, όπως για παράδειγμα κινούμενων και ακίνητων εικόνων ή συνδυασμού γραπτού κειμένου και εικόνων (π.χ. εικονογραφημένα καρτούν). Επίσης, ο όρος «Λόγος μίσους» αναδεικνύει την έντονη κοινωνική διάσταση του φαινομένου, σε αντιδιαστολή με τον όρο «ρητορική μίσους» που εστιάζει στην έκφραση μίσους δια της γλώσσας (είτε ομιλίας, είτε γραφής) ως λεκτικό/ρητορικό σχήμα. Βέβαια οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στον ευρύτερο δημόσιο

διάλογο έχει επικρατήσει, ενδεχομένως γιατί είναι περισσότερο εύηχο, ο όρος «ρητορική μίσους», τον οποίο χρησιμοποιούμε κι εμείς στην ιστοσελίδα μας. Ωστόσο, στο παρόν εγχειρίδιο οφείλουμε να προβούμε στην επεξήγηση του όρου και να το θέσουμε στη σωστή του βάση.

Στην αμέσως επόμενη ενότητα θέτουμε τη βάση ανάγνωσης και κατανόησης του παρόντος εγχειριδίου (και της συζήτησης στο πλαίσιο των σεμιναρίων), παρουσιάζοντας το Παράδειγμα του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού (Social Constructionism), το οποίο θέτει στο επίκεντρό του την έννοια του Λόγου και της μέσω αυτού εκφερόμενης ιδεολογίας ως θεμελιωδών πυλώνων κατασκευής και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στη δεύτερη ενότητα επιχειρούμε μια πολύ σύντομη επισκόπηση του διαδικτύου ως επικοινωνιακού χώρου, των βασικών χαρακτηριστικών που τον διέπουν και του γεγονότος ότι καθίσταται συνεχώς πεδίο έκφρασης Λόγου μίσους.

Στη συνέχεια, εστιάζουμε στην έννοια του Λόγου μίσους εξετάζοντας διαφορετικές προσεγγίσεις και συζητώντας τις αιτίες εκδήλωσής του και τις πιθανές συνέπειές του σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Ακολούθως, μεταφερόμαστε στην αντιμετώπιση του (διαδικτυακού) λόγου μίσους, με σημείο εκκίνησης τη συζήτηση αναφορικά με τη νομική αντιμετώπιση του φαινομένου.

Τέλος, εστιάζουμε σε στρατηγικές αντιμετώπισης του Λόγου μίσους που έχουν ως επίκεντρο την παροχή εκπαίδευσης τόσο σε εξω-διαδικτυακό-κοινωνικό επίπεδο, όσο και σε διαδικτυακό πλαίσιο, υπό το πρίσμα της ψηφιακής «επιμόρφωσης», με σκοπό τη δημιουργία κοινωνικά νοημόνων και ψηφιακά εγγράμματων ατόμων, προτείνοντας ταυτόχρονα και ορισμένους τρόπους αποφυγής εκφοράς Λόγου μίσους.

1.2 Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός

Ο *κοινωνικός κονστρουξιονισμός* (social constructionism) είναι η προσέγγιση που δέχεται ότι η σχέση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία και ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση είναι μια σχέση διαμεσολαβημένη από το Λόγο (discourse) (Δεμερτζής 2002: 141). Ως οργανωμένο σύνολο σχέσεων, η κοινωνία είναι μια κατασκευή στο βαθμό που τα μέλη της που γνωρίζουν το ένα το άλλο, την αναγνωρίζουν ως πλαίσιο της κοινής τους ζωής. Η (αλληλο)αναγνώριση αυτή γίνεται μέσω του Λόγου, του συνόλου των σημειωτικών κωδίκων (γλώσσα, σύμβολα κλπ.) με την έλλογη και εμπρόθετη χρήση των οποίων το

υποκείμενο συγκροτεί την αίσθηση του εαυτού και του περιβάλλοντος κόσμου. Με άλλα λόγια, ο Λόγος είναι ο κύριος τρόπος κοινωνικής αλληλόδρασης, δομεί την εμπειρία της πραγματικότητας και τα ανθρώπινα νοήματα, «κάνει» πράξεις, έχει λειτουργίες, εμπεριέχει ιδεολογία και σκοπούς (π.χ., απαιτεί, δικαιολογεί, κατηγορεί κ.ο.κ.), ενώ για την επίτευξη των σκοπών του χρησιμοποιούνται διάφορες ρητορικές τεχνικές (Thompson 1999: 7).

Υπό αυτή τη λογική, το νόημα που αποδίδουν τα άτομα στις πράξεις τους δεν είναι ούτε αυθαίρετο, ούτε τυχαίο, ούτε άχρονο. Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας συντελείται μέσα από τη διαλεκτική «εξωτερίκευση-αντικειμενοποίηση-εσωτερίκευση». Οι ανθρώπινες εξωτερικεύσεις (δημιουργήματα, πρακτικές, τεχνουργήματα, ιδέες, συμβολισμοί) για να αποκτήσουν νοηματική υπόσταση συναντούν την εμπειρία των προηγούμενων γενεών και εγγράφονται ταυτόχρονα στην ιστορική δυναμική της βιωμένης κουλτούρας. Έτσι «αντικειμενοποιούνται», μετατρέπονται σε «πραγματικότητα», σε «πραγματικά» σε «φυσικά» στοιχεία του κόσμου. Τόσο τα ίδια τα υποκείμενα όσο και οι επόμενες γενιές, τα εσωτερικεύουν ως αυτονόητα δεδομένα του κοινωνικού συστήματος και του βιωμένου κόσμου. Κατ' αυτό τον τρόπο, η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, δηλαδή ο τρόπος που κατανοούμε και συγκροτούμε τον εαυτό μας, την κοινωνία και τη φύση, είναι μια διαδικασία συνεχής και «δυναμική» (Δεμερτζής 2002: 141-142).

Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας μπορεί να διακριθεί σε δύο - αλληλοδιαπλεκόμενα- επίπεδα: την *Κατασκευή I* (construction) και την *Κατασκευή II* (manufacture).

Η *Κατασκευή I* αποτελεί το σύνολο των θεσμικών γεγονότων που συγκροτούν το Κοινωνικό και το Πολιτικό, η από οντολογική άποψη δεδομένη «υποκειμενική» πραγματικότητα. Ταυτόχρονα (για το άτομο) είναι και η οντολογικά «αντικειμενική» πραγματικότητα. Είναι ένα δομημένο σύστημα αξιών, θεσμών και κοινωνικών κανόνων που προϋπάρχουν ημών (ως ατόμων) στην κοινωνία κι εμείς τα συναντάμε μέσω της κοινωνικοποίησής μας στο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννιόμαστε και αναπτυσσόμαστε ως προσωπικότητες. Για παράδειγμα, το πολιτικό σύστημα είναι ένα θεσμικό γεγονός, «υπάρχει» μόνο μέσω αμοιβαίων συμβάσεων, σκοποθεσιών και σημασιοδοτήσεων. Ένας σεισμός όμως είναι ένα αντικειμενικό συμβάν που δεν εξαρτάται από διαθέσεις, συμβάσεις, προτιμήσεις ή αποφάσεις. Εκτιμάται όμως συμβολικά, νοηματοδοτείται κοινωνικά, και μελετάται επιστημονικά μέσα από το εν γένει σύστημα της γλώσσας, των αναπαραστάσεων και των γνωστικών σχημάτων.

Η **Κατασκευή II** έχει ως προϋπόθεση την Κατασκευή I. Είναι το σύνολο των πνευματικών δημιουργημάτων, φαντασιωσικών επινοήσεων, αυταπατών και ψευδαισθήσεων, οι οποίες από επιστημονική άποψη είναι «υποκειμενικές», συνιστούν αθεμελίωτους ισχυρισμούς ή αξιολογήσεις. Είναι οι τρόποι με τους οποίους αξιολογούμε, «αναπαράγουμε» και «μεταβολίζουμε» τις κοινωνικές παραμέτρους της Κατασκευής I, δηλαδή τους θεσμούς και τις συμβάσεις που υπάρχουν και συγκροτούν την κοινωνία, καθώς επίσης και τα άτομα με τα οποία συνυπάρχουμε και συλλειτουργούμε μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια (Δεμερτζής 2002: 175-178). Δηλαδή, και τα ίδια τα άτομα ως κοινωνικά υποκείμενα συνιστούν κοινωνικές κατασκευές (Miskolci, Konacova, Rigova 2018:2). Σε αυτήν ακριβώς την Κατασκευή (II) εντοπίζεται και ο Λόγος μίσους, ο οποίος με υποκειμενικά (ιδεολογικά) κριτήρια «αξιολογεί» -με αρνητικό τρόπο- θεσμούς και συμβάσεις που υπάρχουν στην κοινωνία, καθώς επίσης και μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ατόμων, δημιουργώντας και ταυτόχρονα αναπαράγοντας ένα πλαίσιο ανισότητας και διακρίσεων. Το συγκεκριμένο Λόγο θα τον εξετάσουμε -πρωτίστως- εντός του επικοινωνιακού περιβάλλοντος του διαδικτύου, ακολουθώντας τη λογική της προσέγγισης της Ανάλυσης Λόγου.

Οι κοινωνικές διακρίσεις είναι ένα ευρέως μελετημένο θέμα στην Ανάλυση Λόγου (Discourse Analysis), η οποία διερευνά τη σημασία της γλώσσας στην παραγωγή, τη διατήρηση, την αντίσταση και την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων ισχύος, μέσω κυρίως των ιδεολογικών λειτουργιών του πολιτικού Λόγου και του Λόγου των ΜΜΕ (Blommaert και Bulcaen 2000).

Μέσω της επανάληψής του, ο Λόγος που ενισχύει τις κοινωνικές διακρίσεις «κατασκευάζει» παραδοχές, νομιμοποιεί την κυριαρχία και φυσικοποιεί την ανισότητα» (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:5).

Ταυτόχρονα, η Κριτική Ανάλυση Λόγου (Critical Discourse Analysis) έχει ως επίκεντρο τη σχέση μεταξύ ιδεολογίας, ανισότητας και δύναμης μέσω του Λόγου, αναλύοντάς τις με βάση «αδιαφανείς καθώς και διαφανείς δομικές σχέσεις κυριαρχίας, διάκρισης, εξουσίας και ελέγχου όπως εκδηλώνονται στη γλώσσα» (Wodak 1995: 204).

Μία από τις βασικές αρχές της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου είναι ότι **η κοινωνική αλληλόδραση παίρνει (εν μέρει) γλωσσική μορφή**. Συνεπώς, δίνεται έμφαση στα γλωσσικά χαρακτηριστικά και την οργάνωση συγκεκριμένων νοημάτων στο Λόγο. Για

παράδειγμα, η χρήση παθητικής φωνής σε ειδήσεις που αναφέρουν την απέλαση μεταναστών ή μια επίθεση σε τρανσέξουαλ μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την απόκρυψη του θύτη/των θυτών και κατά συνέπεια την ελαχιστοποίηση της πιθανότητας λογοδοσίας (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:5).

1.3 Το επικοινωνιακό περιβάλλον του διαδικτύου

Προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα σημειώθηκε μια τεχνολογική επανάσταση που είχε ως επίκεντρο τις τεχνολογίες της πληροφορίας (Castells 2000: 1). Η ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ ανθρώπων υπόκειται πλέον σε πολύ λιγότερους χωρο-χρονικούς περιορισμούς (Poster 1995: 18· Mansell και Steinmueller 2002), καθώς το επικοινωνιακό περιεχόμενο είναι πλέον διαθέσιμο στιγμιαία σε ολόκληρη την υφήλιο (McNair 2006: 4-5) και μπορεί να αποθηκευθεί και να ανακληθεί όπου υπάρχει ηλεκτρισμός και κατάλληλος εξοπλισμός.

Επιτομή αυτής της επικοινωνιακής επανάστασης αποτελεί το διαδίκτυο. *Η προσαρμοστικότητα και η ευελιξία χρήσης καθιστούν το διαδίκτυο εξαιρετικό εργαλείο στα χέρια αυτών που επιθυμούν να μεταδώσουν τα μηνύματά τους.* Το διαδίκτυο έχει δημιουργήσει μια εντελώς νέα δομή επικοινωνιακών σχέσεων, ένα σύστημα πολλαπλών παραγωγών, διανεμητών, καταναλωτών, όπου τα όρια ανάμεσα στους όρους αυτούς «καταρρέουν» (Poster 1995: 3, 28· De Latour κα. 2017: 38).

Η συνεχής επέκταση του διαδικτύου από τη δεκαετία του 1990 έχει σημαντικό αντίκτυπο σε ολόκληρο τον κόσμο. Πλέον, έχουμε περάσει από ένα σύστημα μετάδοσης πληροφοριών που κυριαρχείται από τα παραδοσιακά, μονόδρομα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το κράτος και τα ισχυρά πολιτικά και οικονομικά λόμπι, σε μια «πληροφοριακή κοινωνία» (Πλειός 2011: 206), όπου οι πολίτες δεν είναι μόνο καταναλωτές και (ανα)μεταδότες πληροφοριών, αλλά μπορούν επίσης να αναλάβουν περισσότερο ενεργό ρόλο, ως δημιουργοί και συν-δημιουργοί νέου περιεχομένου, οι αποκαλούμενοι “pro-sumers”. Είναι επομένως δύσκολο να αμφισβητηθεί ότι η ταχεία επέκταση του διαδικτύου έχει επηρεάσει και συνεχίζει να επηρεάζει τις κοινωνίες σε μικρο-, μεσο- και μακρο-κλίμακα (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:10).

Η ανάπτυξη του διαδικτύου οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες που επέδρασαν στο χώρο της επικοινωνίας και πιο συγκεκριμένα:

α) στη μεσοποίηση διαρκώς μεγαλύτερου μέρους της κοινωνικής εμπειρίας και των σχέσεων, δηλαδή στη διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνιών ως κοινωνιών των μέσων (media societies) (Schmidt 2001: 11) και

β) στη συνένωση διαφορετικών μορφών μηνυμάτων (γραφτά, ηχητικά, οπτικοακουστικά, εικονιστικά) εντός του διαδικτυακού επικοινωνιακού «χώρου» και στη δυνατότητα αποστολής μεγάλης ποσότητας μηνυμάτων με διαφορετικό περιεχόμενο (Webster 1995· Terranova 2004: 20-27).

Οι αλλαγές στην επικοινωνία που έχει επιφέρει το διαδίκτυο (π.χ., διαδραστικότητα, μηχανές αναζήτησης, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, παραγωγή και διάχυση μεγάλου όγκου πληροφορίας), συνιστούν συνέχεια και ταυτοχρόνως μεταβολή του προηγούμενου τρόπου-μονόδρομης- επικοινωνίας και των Μέσων (Τύπος, τηλεόραση, ραδιόφωνο, κινηματογράφος) που τον χαρακτηρίζουν (Πλειός 2011: 144· Jakubowicz κα. 2017: 6).

Το γεγονός ότι το διαδίκτυο προσφέρει στο χρήστη μια τόσο μεγάλη ποικιλία υπηρεσιών συνέβαλε στο να αναπτυχθεί με ραγδαίους ρυθμούς και να αποτελεί- μετά από μια τριακονταετία εμπορικής εκμετάλλευσης- ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για δισεκατομμύρια ανθρώπων. Ωστόσο, παράλληλα, το διαδίκτυο «κατηγορείται» για «εικονική» παγκοσμιοποίηση- και συγγενή τεχνο-πολιτιστικό ιμπεριαλισμό- του πλανήτη, καθώς το διαδικτυακό περιεχόμενο εμφανίζεται «επικεντρωμένο» γύρω από συγκεκριμένες εφαρμογές, όπως η Google και το Facebook, και περιεχόμενο προερχόμενο από συγκεκριμένες χώρες όπως οι ΗΠΑ, η Κίνα, η Ρωσία και η Ιαπωνία (Jakubowicz κα. 2017: 6). Αυτό φανερώνει ότι το διαδίκτυο δεν είναι ένας «κλειστός» ηλεκτρονικός χώρος, αλλά συνδέεται στενά με το κοινωνικό περιβάλλον, με ένταση που αυξομειώνεται, διαχέεται και διαφοροποιείται ανάλογα με τους ρυθμούς των γεωπολιτικών γεγονότων, των κοινωνικών ζητημάτων και των πολιτιστικών τάσεων που αποτελούν το πλαίσιο που το περιβάλλει (Blakemore και Longhorn 2001· Wiggins 2001· Jakubowicz κα. 2017: 1). Με λίγα λόγια **στο διαδίκτυο αναπαράγονται -μεταξύ άλλων- και οι σχέσεις ισχύος που εκδηλώνονται και στην εξω-διαδικτυακή-κοινωνική- ζωή.**

Το διαδίκτυο έχει μεταβάλλει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι -ιδίως τα νεαρά άτομα- αλληλεπιδρούν, τόσο σε διαπροσωπικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο (Oksanen κα. 2014: 269). Σχεδόν κάθε είδος ενδιαφέροντος και δραστηριότητας εκπροσωπείται μέσω μιας διαδικτυακής κοινότητας, καθώς εξυπηρετούνται σχεδόν τα πάντα: από την πιο εξειδικευμένη επιστημονική έρευνα μέχρι τα πλέον ασήμαντα χόμπι, από τις μεγαλύτερες θρησκείες μέχρι τις χειρότερες ανθρώπινες διαστροφές. Χαρακτηριστικά των

αντικρουόμενων απόψεων που επικρατούν ανάμεσα στους θεωρητικούς που έχουν ασχοληθεί με το διαδίκτυο, είναι τα λόγια του Noam Chomsky (2003: 16, 51), ο οποίος αναγνωρίζει θετικά στοιχεία στον τρόπο λειτουργίας και τις καινοτομίες του διαδικτύου, αλλά παράλληλα μιλάει για την ύπαρξη σημείων που εμπνέουν ανησυχία.

Το διαδίκτυο έχει, αφενός, συμβάλλει στην ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ ατόμων και κοινωνικών ομάδων κι αφετέρου στην ανάδυση χώρων κι εργαλείων μίσους.

Τα «εργαλεία» που προσφέρει το διαδίκτυο έχουν, αφ' ενός, συμβάλλει στην ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ ατόμων και (κοινωνικών) ομάδων (π.χ., το διαδίκτυο έχει καταστήσει εφικτή την οργάνωση κοινωνικών κινημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο και τη δια-συνοριακή συνεργασία) (Roulakidakos, Veneti, Frangonikolopoulos 2018). Αφ' ετέρου, όμως, το διαδίκτυο και ειδικότερα **οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιούνται και ως «χώροι» και εργαλεία μίσους**. Παρόλο που δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία που να προσφέρουν μια γενική επισκόπηση του φαινομένου, οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και οι οργανώσεις που δημιουργήθηκαν για την καταπολέμηση του Λόγου μίσους υποστηρίζουν ότι τα μηνύματα μίσους στο διαδίκτυο αποτελούν ολοένα και πιο συχνό φαινόμενο (De Latour κα. 2017: 38· Jakubowicz κα. 2017: 55).

Η επικοινωνία, συμπεριλαμβανομένης της παραγωγής και της ανταλλαγής πληροφοριών, είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του διαδικτύου. Ωστόσο, αυτός ο τύπος ψηφιακής επικοινωνίας χαρακτηρίζεται από ορισμένες ιδιαιτερότητες: **το διαδίκτυο είναι ένας χώρος που παρέχει στους χρήστες τη δυνατότητα να εκφράζουν τις απόψεις τους και να επικοινωνούν χωρίς όρια και συνήθως (αν και όχι πάντα) χωρίς έλεγχο**. Όπως σημειώθηκε σχετικά και από συνεντευξιζόμενους επί του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο, «η ανωνυμία παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στην έκφραση μίσους στο διαδίκτυο, υπάρχει μια ελευθερία να εκφράσεις τον χειρότερό σου εαυτό» (ΝΔ)¹. Η «γραμματική» του διαδικτύου διευκολύνει τους χρήστες να πιστεύουν ότι αποκρύπτουν την ταυτότητά τους (εν όλω ή εν

¹ Στο πλαίσιο του παρόντος προγράμματος έχουν διεξαχθεί ημιδομημένες συνεντεύξεις με φοιτητές δημοσιογραφίας (ΦΔ), νεαρούς δημοσιογράφους (ΝΔ) και «πολίτες δημοσιογράφους» (ΠΔ), καθώς επίσης και ομάδες εστίασης αφ' ενός με φοιτητές δημοσιογραφίας, νεαρούς δημοσιογράφους και πολίτες δημοσιογράφους (ΟΕΔ), και αφ' ετέρου με επαγγελματίες προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ΟΕΑΔ) τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο, αναφορικά με το Λόγο μίσους στο διαδίκτυο. Ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα από αυτή την ερευνητική δραστηριότητα αξιοποιούνται και στο παρόν εκπαιδευτικό υλικό, με τις προαναφερθείσες συντομογραφίες εντός παρένθεσης να φανερώνουν την «προέλευση» του χαρακτηριστικού αποσπάσματος που παρατίθεται.

μέρει) και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και να αποκρύψουν την τοποθεσία και τη δραστηριότητά τους: «Η ρητορική μίσους εκφράζεται εύκολα στο διαδίκτυο γιατί μπορεί να κρυφτεί κάποιος πίσω από την ανωνυμία οπότε νοιώθει την ελευθερία του να πει αυτά που θέλει να πει χωρίς να παίρνει την ευθύνη του ονόματός του σε κάποιο σχόλιο ή σε κάποιο κείμενο» (ΝΔ). Ωστόσο, παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος της δημόσιας επικοινωνίας που παράγεται στο διαδίκτυο είναι δυνητικά ανιχνεύσιμο στην προέλευση, οι περισσότεροι χρήστες θεωρούν το διαδίκτυο ως πλατφόρμα που μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα και ανώνυμα (Assimakoroulos, Baiden και Millar 2017:10-11).

Δεδομένου ότι το διαδίκτυο αποτελεί μια κοινωνικο-τεχνολογική υποδομή, δηλαδή έναν επικοινωνιακό χώρο που προσφέρει -από τεχνολογική άποψη- νέες δυνατότητες για την ικανοποίηση των επικοινωνιακών μας αναγκών, αλλά, παράλληλα, αποτελεί και μια σχετικά «ανοικτή» αρχιτεκτονική, της οποίας η χρήση (συν)διαμορφώνεται σε συνάρτηση με το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου υφίσταται και τις επικοινωνιακές συνήθειες των χρηστών του (Mollen 2020: 227), δύναται να καταστεί -μεταξύ άλλων- και πεδίο άρθρωσης Λόγου μίσους.

Οι επικοινωνιακές δυνατότητες που προσφέρονται εντός του διαδικτύου έχουν γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης στην κατεύθυνση της εκδήλωσης μίσους (Jakubowicz κα. 2017: 1). Ήδη από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του διαδικτύου και της χρήσης του ως δημόσιου μέσου επικοινωνίας, άτομα και οργανώσεις με ρατσιστική ατζέντα το έχουν οικειοποιηθεί με σκοπό τη δημιουργία και διάχυση Λόγου μίσους (Jakubowicz κα. 2017: 2). Αυτή η άρθρωση Λόγου μίσους στο διαδίκτυο δεν δύναται να παραγνωρισθεί, καθώς αφορά την πλειονότητα των νέων ανθρώπων, για τους οποίους το διαδίκτυο αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς τους (Oksanen κα. 2014: 270).

Λόγω του παγκόσμιου, άμεσου και συμμετοχικού χαρακτήρα του, το διαδίκτυο έχει γίνει χώρος τόσο για την έκφραση όσο και για τη διάδοση μισαλλόδοξων ιδεών και πεποιθήσεων προσφέροντας ένα επιπλέον μέσο διάδοσης διακρίσεων που στηρίζονται σε προκαταλήψεις και μπορούν δυνητικά να οδηγήσουν ακόμη και σε εγκλήματα μίσους: «Στόχος της ρητορική μίσους είναι πρόσφυγες, μετανάστες, άνθρωποι με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό, γυναίκες, ζωόφιλοι» (ΝΔ). Τέτοιες συμπεριφορές απορρίπτουν τη διαφορετικότητα και έχουν ως στόχο να στερήσουν την αξιοπρέπεια ατόμων και ομάδων δια της επίθεσης στην ταυτότητά τους (Assimakoroulos, Baiden και Millar 2017:11). Ο Λόγος μίσους που διαδίδεται στο διαδίκτυο μπορεί να έχει καταστροφικές συνέπειες για τον κοινωνικό ιστό, καθώς επηρεάζει αρνητικά τόσο τις

ομάδες ή/και τα άτομα που στοχεύει, όσο και αυτούς που μιλούν για ελευθερία, ανεκτικότητα και απαγόρευση των διακρίσεων, ενώ ταυτόχρονα επιδρά αρνητικά στο διάλογο που διεξάγεται σε διαδικτυακές πλατφόρμες (European Commission 2016b: 1).

Παραδείγματα άρθρωσης Λόγου μίσους μπορούν να εντοπιστούν στις περισσότερες χώρες του κόσμου και φανερώνουν ότι η μισαλλοδοξία και το μίσος μπορούν να αναπτυχθούν στο διαδίκτυο, εκμεταλλευόμενα την ίδια τη φύση του (Gagliardone κ.α. 2015). Μολονότι οι «όροι χρήσης» των περισσότερων πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, το Yahoo! ή το Twitter, ορίζουν ότι απαγορεύεται η δημοσίευση περιεχομένου που είναι «παράνομο, επιβλαβές, δυσφημιστικό, χυδαίο, άσεμνο, επεμβατικό στην ιδιωτική ζωή, ή εγείρει φυλετικό, εθνικό ή όποιο άλλο μίσος» (Cohen-Almagor 2015:163), ο χρόνος που συνήθως απαιτείται για την κατάργηση τέτοιου περιεχομένου αποτελεί ζήτημα αυξανόμενης ανησυχίας. Αυτό οδήγησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και διάφορους τεχνολογικούς γίγαντες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης να συμφωνήσουν σε έναν Κώδικα συμπεριφοράς που στοχεύει ειδικά στον παράνομο Λόγο μίσους στο Διαδίκτυο (European Commission 2016b· Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:11-12).

Προφανώς, είναι δύσκολο (έως αδύνατο) να ελεγχθούν όλοι οι πιθανοί «κίνδυνοι» που προκύπτουν από τη χρήση του διαδικτύου. Στην πραγματικότητα, δεδομένης της σύνδεσης του διαδικτυακού περιβάλλοντος με την εξω-διαδικτυακή πραγματικότητα, μπορεί να είναι ευκολότερο να μειωθούν οι εντός διαδικτύου κίνδυνοι, αντιμετωπίζοντας αποτελεσματικά διάφορους εξω-διαδικτυακούς παράγοντες, καθώς, σύμφωνα με σχετική έρευνα που επικεντρώνεται στους νέους, η διαδικτυακή θυματοποίηση σχετίζεται με την ελλιπή ενασχόληση με τα σχολικά/μαθητικά καθήκοντα και τους χαλαρούς έως ανύπαρκτους οικογενειακούς δεσμούς. Παράλληλα, τα ψυχοκοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι νέοι στην εξω-διαδικτυακή τους ζωή αλληλεπικαλύπτονται με τις αρνητικές διαδικτυακές τους εμπειρίες (Oksanen κ.α. 2014: 270).

Επιπλέον, πρέπει να συζητάμε ανοικτά για την έντονη εκδήλωση επιθετικής, διαδικτυακής συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, τα τελευταία χρόνια, η κλίμακα και η ένταση του αντιφεμινιστικού συναισθήματος στο διαδίκτυο έχει γίνει αιτία σοβαρής ανησυχίας, όχι μόνο μεταξύ των φεμινιστών ακτιβιστών, αλλά και για κάθε γυναίκα που εκφράζει ανοικτά

τις απόψεις της σε διαδικτυακά fora. Έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας που δημοσιεύθηκε το 2017 έδειξε ότι σχεδόν το ένα τέταρτο (23%) των γυναικών που ερωτήθηκαν σε οκτώ χώρες δήλωσαν ότι είχαν υποστεί διαδικτυακή κακοποίηση ή παρενόχληση τουλάχιστον μία φορά (Ging και Siapera 2019: 1). Παρόμοια είναι η εικόνα και αναφορικά με την εκδήλωση φυλετικού, ρατσιστικού Λόγου μίσους (Jakubowicz κα. 2017).

Υπό αυτή τη λογική, η αμέσως επόμενη ενότητα εστιάζει σε ορισμούς/προσεγγίσεις του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, των αιτίων και των συνεπειών του.

1.4 Σύνοψη

Στην πρώτη ενότητα του εκπαιδευτικού υλικού θέτουμε τις «βάσεις» για τον τρόπο προσέγγισης του φαινομένου του Λόγου μίσους. Κατ' αρχάς, λόγω του βαθύτατα κοινωνικού χαρακτήρα του φαινομένου, προκρίνουμε τον όρο «Λόγο μίσους» έναντι της «ρητορικής μίσους» και ως εκ τούτου εντοπίζουμε το Λόγο μίσους στην κοινωνική Κατασκευή II, δηλαδή στην με υποκειμενικά (ιδεολογικά) κριτήρια αξιολόγηση -με αρνητικό τρόπο- θεσμών και συμβάσεων που υπάρχουν στην κοινωνία, καθώς επίσης και μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων ατόμων, δημιουργώντας και ταυτόχρονα αναπαράγοντας ένα πλαίσιο ανισότητας και διακρίσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Λόγος μίσους μπορεί να προσεγγίζεται μέσω της (κριτικής) ανάλυσης λόγου, η οποία δίνει έμφαση ακριβώς στη διαδικασία κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας δια του λόγου.

Παράλληλα, περιγράφουμε το επικοινωνιακό περιβάλλον του διαδικτύου, το οποίο βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του παρόντος προγράμματος, ως «χώρος» εντός του οποίου -δυστυχώς- λαμβάνουν συστηματικά χώρα πολυάριθμες περιπτώσεις εκφοράς Λόγου μίσους.

2. Ο Λόγος μίσους

2.1 Στερεότυπα- προκαταλήψεις- αφηγήσεις

Σύμφωνα με την προσέγγιση του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, οι δια του Λόγου αναπαραστάσεις ατόμων, ομάδων, γεγονότων, ζητημάτων, φαινομένων και σχέσεων συγκροτούνται από και συγκροτούν το κοινωνικο-πολιτικό status quo αυτών των οντοτήτων (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:54). Δεδομένου ότι δια του Λόγου κατασκευάζονται και διαδίδονται στερεότυπα και προκαταλήψεις που διαμορφώνουν το κοινωνικο-πολιτικό status quo ατόμων και κατ' επέκταση κοινωνικών ομάδων, θα εκκινήσουμε την επισκόπηση του Λόγου μίσους από αυτές τις δύο έννοιες. Στη συνέχεια θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις αφηγήσεις που αποτελούν -ως προϊόντα του Λόγου-ερμηνείες για την κοινωνική πραγματικότητα που δύνανται να περιέχουν και να διαχέουν προκαταλήψεις, και θα καταλήξουμε στην επισκόπηση των διαφορετικών ορισμών και προσεγγίσεων αναφορικά με το Λόγο μίσους, προκειμένου να διαμορφώσουμε έναν ορισμό που θα ανταποκρίνεται στη λογική με την οποία προσεγγίζεται το φαινόμενο στο παρόν εκπαιδευτικό υλικό.

Η έννοια του στερεότυπου συνδέεται στενά με την προκατάληψη, σε τέτοιο βαθμό που πολλές φορές συγχέεται με αυτήν. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ένα στερεότυπο είναι ο δυνάμει γνωστικός πυρήνας μιας προκατάληψης, ένα σύνολο πληροφοριών και πεποιθήσεων που σχετίζονται με μια συγκεκριμένη κατηγορία υποκειμένων (π.χ. κοινωνικές ομάδες) και έχουν μετασηματιστεί σε μια μοναδική, συνεκτική, σταθερή εικόνα ικανή να διατηρήσει και να δημιουργήσει προκατάληψη εναντίον τους (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:26). Με άλλα λόγια, το στερεότυπο σηματοδοτεί τη νοητική διεργασία κατηγοριοποίησης της πραγματικότητας με βάση ορισμένες πληροφορίες/χαρακτηριστικά, ενώ η προκατάληψη αποτελεί τη συναισθηματική προβολή (αρνητικών) αξιακών κρίσεων επί αυτών των παγιωμένων νοητικών κατηγοριοποιήσεων. Παρά τη στενή τους σχέση, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι στερεοτυπικές κατηγοριοποιήσεις της πολυπλοκότητας του κόσμου που μας περιβάλλει δεν μετατρέπονται νομοτελειακά σε προκαταλήψεις.

Ως προς τη δημιουργία προκαταλήψεων, η διαδικασία της (στερεοτυπικής) γενίκευσης δημιουργεί έναν μηχανισμό μέσω του οποίου το άτομο τείνει να ομαδοποιεί όλα τα άτομα με χαρακτηριστικά που το άτομο θεωρεί ασυμβίβαστα με τη δική του -ιδεολογικά φορτισμένη- άποψη για τον κόσμο (Weltanschauung). Μέσω αυτής της διαδικασίας, η οποία είναι γενικά γνωστή ως «κατασκευή του Άλλου» (Othering), μια κοινωνική ομάδα θεωρείται ότι δεν ανήκει στην ομάδα του ατόμου, ως προς ταυτοτικά χαρακτηριστικά όπως το φύλο, η εθνικότητα, η θρησκεία κ.λπ. Η κατηγοριοποίηση αυτή συχνά συνοδεύεται με αρνητική -με ποιοτικά κριτήρια- κατηγοριοποίηση των Άλλων και συνακόλουθη άρνηση αναγνώρισης θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων (π.χ. ελεύθερη έκφραση, αξιοπρεπή διαβίωση) (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:26).

Οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες έχουν «κατασκευαστεί» από ένα άτομο ως διαφορετικές από τη δική του, βάσει του χρώματος του δέρματος, του σεξουαλικού τους προσανατολισμού, της μητρικής τους γλώσσας (Miskolci, Konacova, Rigova 2018:2), κατηγοριοποιούνται συχνά ως εγγενώς «κατώτερες», ωσάν τα μέλη τους να έχουν γεννηθεί με κάποιο/α συγκεκριμένο/α, απειλητικά χαρακτηριστικά. Βρωμιά, οσμή, εγκληματική συμπεριφορά και ανηθικότητα είναι μόνο ορισμένα παραδείγματα χαρακτηριστικών και συμπεριφορών που αποδίδονται σε αυτές τις (διαφορετικές) κοινωνικές ομάδες ως γενικό, εγγενές και αμετάβλητο χαρακτηριστικό. Οι διαδικασίες δημιουργίας και αναπαραγωγής αυτών των κοινωνικών κατασκευών λαμβάνουν χώρα σε όλα τα πιθανά περιβάλλοντα, μέσω των κυρίαρχων ΜΜΕ, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, της τέχνης ή της επιστήμης, ή και καθημερινών αλληλεπιδράσεων με συναδέλφους, συγγενείς, φίλους, κ.α. Κατ' αυτό τον τρόπο, η ίδια η ύπαρξη μηνυμάτων αναφορικά με το πώς «μοιάζουν» ορισμένοι άνθρωποι και με ποιους τρόπους συμπεριφέρονται, κάνουν αυτούς τους χαρακτηρισμούς να φαίνονται αληθινοί, δεδομένοι και αδιαμφισβήτητοι (Foucault 1977, 1979· Miskolci, Konacova, Rigova 2018:3).

Η επανάληψη και η υψηλή συχνότητα με την οποία ο Λόγος μίσους μπορεί να λαμβάνει χώρα εντός της κοινωνίας, δημιουργεί ένα πλαίσιο ευρείας κοινωνικής αποδοχής της άποψης ότι ορισμένες κοινωνικές ομάδες η/και μειονότητες είναι πράγματι κατώτερες και θα πρέπει να τυγχάνουν ανάλογης συμπεριφοράς. Σε τέτοιες περιπτώσεις, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως για παράδειγμα το Facebook και το Twitter, παίζουν καθοριστικό ρόλο ως κανάλια επικοινωνίας (Miskolci, Konacova, Rigova 2018:2). Ως προς αυτή τη συνθήκη, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί διαχρονικά ο κυρίαρχα αρνητικός

δημόσιος λόγος περί προσφύγων/μεταναστών στην Ελλάδα (Poulakidakos 2018), ο οποίος, φυσικά, έχει περάσει και στο διαδίκτυο.

Η επανάληψη και η υψηλή συχνότητα με την οποία ο Λόγος μίσους λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο, δημιουργεί ένα πλαίσιο ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής της άποψης ότι ορισμένες κοινωνικές ομάδες η/και μειονότητες είναι πράγματι κατώτερες και θα πρέπει να τυγχάνουν ανάλογης συμπεριφοράς.

Η συνθήκη αυτή γίνεται ακόμα πιο έντονη όταν ενεργοποιούνται «αμυντικά ένστικτα» ως απάντηση της πρόσληψης των Άλλων ως απειλής. Η **απαξίωση του Άλλου** παίρνει κυρίως τη μορφή λεκτικής εχθρότητας εναντίον διαφορετικών πολιτισμών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι άνθρωποι «μεταμφιέζουν» την επιθετικότητά τους ως άμυνα, υπογραμμίζοντας τους «κινδύνους» που θέτει μια εθνική ή θρησκευτική ομάδα (Taguieff 1993· Gale 2004). Ο Λόγος μίσους βασίζεται σε εντάσεις, τις οποίες επιδιώκει να αναπαράγει και να ενισχύσει, για παράδειγμα εντάσεις που κλιμακώνονται κατά τη διάρκεια πολιτικών κρίσεων και καταλήγουν σε πόλωση (Poulakidakos και Veneti 2016), όπως στην περίοδο της οικονομικής κρίσης ή της διαχείρισης του μεταναστευτικού ζητήματος (Mollen 2018:236).

Τέτοιου είδους επικοινωνιακές πράξεις «ενώνουν» και «χωρίζουν» ταυτόχρονα, δημιουργούν «εμάς» και «τους άλλους» (Gagliardone κ.α. 2015:11), «καλούς» και «κακούς», σε μια μανιχαϊστικής λογικής διάκριση των μελών ενός ή περισσότερων κοινωνικών συνόλων. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Λόγος μίσους δύναται να επιτελεί και de facto προπαγανδιστική λειτουργία (Πουλακιδάκος 2014): *«Υπάρχουν συγκεκριμένα συμφέροντα πίσω από το Λόγο μίσους. Για παράδειγμα, συγκεκριμένα διαδικτυακά ΜΜΕ προωθούν την Χρυσή Αυγή. Ο Λόγος μίσους χρησιμοποιείται ως μέσο προπαγάνδας»* (ΟΕΑΔ). Ως εκ τούτου, ο Λόγος μίσους μπορεί να διαδοθεί άμεσα ή έμμεσα από πολιτικούς ή άλλα δημόσια πρόσωπα στο διαδικτυακό χώρο, καθιστώντας τον «αποδεκτό» από τα κοινά. Οι πολιτικοί μπορούν να χρησιμοποιήσουν προκαταλήψεις για να προκαλέσουν παράλογους φόβους στα κοινά και να κερδίσουν τη λαϊκή ψήφο (Miskolci, Konasova, Rigona 2018:1): *«Τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις και η δημιουργία αποδιοπομπαίων τράγων εντός μιας συνθήκης κρίσης (π.χ. Χρυσή Αυγή στην Ελλάδα) συμβάλλουν στη διάδοση του Λόγου μίσους στη δημόσια σφαίρα»* (ΝΔ)

Η δημιουργία και αναπαραγωγή στερεοτύπων είναι μια διαρκής διαδικασία, καθώς τα στερεότυπα εξελίσσονται και εμπλουτίζονται συνεχώς. Η ιστορία έχει πολλά παραδείγματα αρχικά ουδέτερων στερεοτύπων (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:29) που σταδιακά μετατράπηκαν σε προκαταλήψεις συνεπαγόμενες αρχικά μεμονωμένες και μετέπειτα συλλογικές εκφάνσεις Λόγου μίσους και, τέλος, ενέργειες και εγκλήματα, που περιελάμβαναν παρενοχλήσεις ή ακόμα και μαζική εξόντωση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, όπως Ρομά, Εβραίοι, Αρμένιοι, ομοφυλόφιλοι κ.λπ. (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:30).

Η διαχρονική εδραίωση συγκεκριμένων στερεοτύπων και προκαταλήψεων, δηλαδή ερμηνειών για την κοινωνική πραγματικότητα (Κατασκευή II), δύναται να ενισχύσει αυτές τις ερμηνείες, να τις «παγιώσει» και να τις «μετατρέψει» σε (ψευδο-)Κατασκευές I, οι οποίες διαδίδονται δια του Λόγου από γενιά σε γενιά και κατ' αυτό τον τρόπο αποκτούν διαχρονικότητα.

Οι προκαταλήψεις είναι αρκετά δύσκολο να αλλάξουν. Η προκατάληψη αντιστέκεται συνήθως στη «δοκιμασία της πραγματικότητας», όπως φαίνεται από τις θεωρίες συνωμοσίας. Για παράδειγμα, για τους αρνητές της παρουσίας του ανθρώπου στο φεγγάρι, οι φωτογραφίες του Neil Armstrong που περπατά στο φεγγάρι θα μπορούσαν να είχαν κατασκευαστεί, καθώς δεν υπάρχει εικόνα του ατόμου που τραβά τη φωτογραφία. Σε αντίστοιχη λογική κινείται και το «κίνημα» αμφισβήτησης του κορωνοϊού, τα μέλη του οποίου αμφισβητούν την ύπαρξη της επιδημίας, αντιστέκονται -παρά τα επιστημονικά δεδομένα- στη χρήση μάσκας ως μέτρο πρόληψης και παρά τις επανειλημμένες συστάσεις των ειδικών αρνούνται να ακολουθήσουν τις σχετικές οδηγίες.

Ωστόσο, **η προκατάληψη δεν μπορεί να καταπολεμηθεί με προκατάληψη**. Πρέπει να αντισταθμιστεί ή να εξισορροπηθεί από γεγονότα και στρατηγικές που προσκαλούν και παρακινούν τους ανθρώπους να δουν άλλες όψεις της ίδιας πραγματικότητας, ελπίζοντας να τις ερμηνεύσουν διαφορετικά (Del Felice κ.α. 2017:14).

Όταν μια αφήγηση παρουσιάζεται ως η μόνη σωστή, αρνούμενη εναλλακτικές αφηγήσεις ή, σε ακραίες περιπτώσεις, υποκινώντας βία εναντίον όσων την αμφισβητούν, λαμβάνοντας, δηλαδή, τη μορφή Λόγου μίσους, διακυβεύονται θεμελιώδη δικαιώματα της δημοκρατικής κοινωνίας.

Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις διαδίδονται δια του Λόγου υπό μορφή αφηγήσεων. Μια αφήγηση είναι μια λογική ή τουλάχιστον λογικοφανής και έχουσα εσωτερική συνοχή ερμηνεία συνδεδεμένων γεγονότων ή πληροφοριών που έχει νόημα για τον αναγνώστη/ακροατή (Del Felice κ.α. 2017:9). Όταν μια αφήγηση παρουσιάζεται ως η μόνη σωστή, αρνούμενη εναλλακτικές αφηγήσεις ή, σε ακραίες περιπτώσεις, υποκινώντας βία εναντίον όσων την αμφισβητούν, λαμβάνοντας, δηλαδή, τη μορφή Λόγου μίσους, διακυβεύονται θεμελιώδη δικαιώματα της πλουραλιστικής κοινωνίας (π.χ. το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, στην ελευθερία της έκφρασης, στην ελευθερία θρησκευμάτων και πεποιθήσεων κλπ.) (Del Felice κ.α. 2017:9). «Με κοινωνικούς όρους, ο Λόγος μίσους διακινδυνώνει τα στερεότυπα που τον τροφοδοτούν, δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο» (ΝΔ).

2.2 Το ζήτημα του ορισμού του Λόγου μίσους

Το μίσος συνιστά κοινωνικό φαινόμενο που υπάρχει στις ανθρώπινες κοινωνίες από τη δημιουργία τους μέχρι σήμερα. Κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας και της οικοδόμησης των κοινωνιών, το μίσος έχει οδηγήσει σε καταστροφικά αποτελέσματα, όπως πολέμους και γενοκτονίες (Rozzman, McCauley, και Rozin 2005· Heinze 2016:2). Ο Λόγος μίσους οδήγησε αναμφίβολα στη βία και τις διακρίσεις σε δημοκρατίες, όπως η Γερμανία της Βαϊμάρης και ο εμφύλιος πόλεμος Γιουγκοσλαβία ή στη Ρουάντα (Heinze 2016:207).

Από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, οι δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες ενστερνίστηκαν -τουλάχιστον *de jure*- τα ιδανικά της μη διάκρισης και της ίσης μεταχείρισης όλων ενώπιον του νόμου (Heinze 2016:3). Ο Λόγος μίσους αποτελεί συστατικό στοιχείο ενός πολύπλοκου συμπλέγματος μαζί με την ελευθερία της έκφρασης, τα ατομικά, κοινωνικά και μειονοτικά δικαιώματα, καθώς επίσης και έννοιες όπως αξιοπρέπεια, ελευθερία και ισότητα (Gagliardone κ.α. 2015:10).

Για το Λόγο μίσους έχει διατυπωθεί πλήθος ορισμών. Στη διεθνή νομολογία, ο Λόγος μίσους συχνά αναφέρεται σε εκφράσεις που προωθούν την υποκίνηση σε άσκηση βίας (διάκριση, εχθρότητα ή/και βία), βάσει του γεγονότος ότι ο στόχος ταυτίζεται με συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Μπορεί να περιλαμβάνει -αλλά δεν περιορίζεται σε- Λόγο που υποστηρίζει, απειλεί με ή ενθαρρύνει βίαιες πράξεις.

Σε ένα πρώτο επίπεδο προσέγγισης, ο Λόγος μίσους (hate speech) θεωρείται ομιλία που είναι ιδιαίτερα επιβλαβής, επειδή συμβάλλει στη διαμόρφωση κλίματος μίσους και βίας, ιδιαίτερα προς περιθωριοποιημένες και αδύναμες ομάδες της κοινωνίας, παραβιάζοντας τη θεμελιώδη αξιοπρέπεια των θυμάτων του (Gelber 2002:1) διαρρηγνύει, δηλαδή, αυτή την αρχή της ίσης μεταχείρισης. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, για το Λόγο μίσους, έχει διατυπωθεί πλήθος ορισμών, ο οποίοι μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με βάση την πτυχή του φαινομένου στην οποία εστιάζουν περισσότερο. Αυτό έχει δημιουργήσει ένα σύμπαν ορισμών που αντανακλούν την πολυπλοκότητα και τη συνακόλουθη δυσκολία ορισμού του φαινομένου.

Ο Λόγος μίσους λειτουργεί σε πολλές περιπτώσεις ως «κενό σημαίνον» (empty signifier) (Laclau and Mouffe 1985), καθώς είναι ένας όρος που μπορεί να μοιάζει αυτονόητος στους περισσότερους, αλλά για τον οποίο οι άνθρωποι τείνουν να δίνουν αρκετά διαφορετικές περιγραφές όταν ερωτώνται σχετικά (Gagliardone κ.α. 2015:55· Waldron 2012:27). Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες από διαφορετικούς φορείς να δοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός, ο Λόγος μίσους εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως ένας αρκετά περιληπτικός και ευρύς όρος (Waldron 2012:34), περιλαμβάνοντας από ευθείες απειλές για την ασφάλεια ατόμων και (ευπαθών) κοινωνικών ομάδων, μέχρι περιπτώσεις στις οποίες άτομα μπορεί να εκτονώνουν το θυμό τους έναντι της εξουσίας (Gagliardone κ.α. 2015:7· Antigone 2019:3· Waldron 2012:27). Συνεπώς, η έννοια του Λόγου μίσους, τόσο εξω-διαδικτυακά όσο και εντός διαδικτύου, περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές παραμέτρους που σχετίζονται με προσβλητικό περιεχόμενο (Miskolci, Kovacova, Rigova 2018:2).

Σε εθνικές και διεθνείς νομολογίες, ο Λόγος μίσους αναφέρεται σε εκφράσεις που προωθούν την υποκίνηση σε άσκηση βίας (διάκριση, εχθρότητα ή/και βία), βάσει του γεγονότος ότι ο στόχος ταυτίζεται με συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Μπορεί να περιλαμβάνει -αλλά δεν περιορίζεται σε- Λόγο που υποστηρίζει, απειλεί με ή ενθαρρύνει βίαιες πράξεις. Για ορισμένες νομοθεσίες, η έννοια επεκτείνεται σε εκφράσεις που δημιουργούν κλίμα προκαταλήψεων και μισαλλοδοξίας, δεδομένου ότι και αυτό μπορεί να πυροδοτήσει στοχευμένες διακρίσεις, εχθρότητα και βίαιες επιθέσεις (Gagliardone κ.α. 2015:10). Σε αρκετές χώρες, οι νομικοί κάνουν λόγο για ομαδικό λίβελλο/δυσφήμιση (group libel) ή ομαδική συκοφαντία (group defamation) (Waldron 2012:39).

Στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον, οι διαδικτυακοί διαμεσολαβητές -φορείς που διαμεσολαβούν για τη διεκπεραίωση της διαδικτυακής επικοινωνίας, όπως το Facebook, το Twitter και η Google- έχουν προτείνει και προτάξει τους δικούς τους ορισμούς για το Λόγο

μίσους που δεσμεύει τους χρήστες σε ένα πλαίσιο κανόνων και επιτρέπουν τον περιορισμό ορισμένων μορφών έκφρασης. Οι εθνικοί και περιφερειακοί φορείς -από την πλευρά τους- προσπαθούν να προωθήσουν μια λογική κατανόηση του όρου που είναι περισσότερο «γειωμένη» σε τοπικές κοινωνικές νόρμες. Εντός αυτού του πλαισίου, η πιθανότητα επίτευξης ενός καθολικά αποδεκτού ορισμού φαίνεται απίθανη (Gagliardone κ.α. 2015:7-8· Antigone 2019:3).

Στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον, οι διαδικτυακοί διαμεσολαβητές, όπως το Facebook, το Twitter και η Google, έχουν προτάξει τους δικούς τους ορισμούς για το Λόγο μίσους που δεσμεύει τους χρήστες σε ένα πλαίσιο κανόνων και επιτρέπουν τον περιορισμό ορισμένων μορφών έκφρασης.

Στην καθημερινότητα **ο όρος «Λόγος μίσους» έχει καταστεί όρος «ομπρέλα» με πολλαπλά νοήματα που καλύπτει μια ετερογενή συλλογή από επικοινωνιακές εκφάνσεις** (Brown 2020:47). Αυτή η ετερογένεια αντανακλάται στην περιγραφή του Λόγου μίσους που έχει δοθεί από τη Σύσταση Γενικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ενάντια στο Ρατσισμό και τη Μισαλλοδοξία (ECRI GPR 2016), η οποία:

«Λαμβάνει υπ' όψη ότι ο Λόγος μίσους πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως η υποστήριξη, προώθηση ή υποκίνηση, με οποιοδήποτε τρόπο, της υποτίμησης, του μίσους ή της μισαλλοδοξίας ενός ατόμου ή ομάδας ατόμων, καθώς επίσης και κάθε παρενόχληση, προσβολή, αρνητικό στερεότυπο, στιγματισμός ή απειλή ενός ατόμου ή ομάδας ατόμων και η θεμελίωση όλων των προαναφερθέντων τρόπων έκφρασης επί τη βάση της φυλής, του χρώματος, της προέλευσης, της εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, της ηλικίας, της αναπηρίας, της γλώσσας, της θρησκείας ή πίστης, του φύλου (βιολογικού ή κοινωνικού), του σεξουαλικού προσανατολισμού και άλλων προσωπικών χαρακτηριστικών ή ιδιοτήτων. Αναγνωρίζει ότι ο Λόγος μίσους μπορεί να λάβει τη μορφή δημόσιας άρνησης, υποβάθμισης ή συγχώρεσης εγκλημάτων γενοκτονίας, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας ή εγκλημάτων πολέμου, που έχει αναγνωριστεί από δικαστήρια ότι έχουν λάβει χώρα, και της ηρωοποίησης των ατόμων που έχουν καταδικαστεί για τη διάπραξη τέτοιων εγκλημάτων. Αναγνωρίζει ότι η χρήση του

Λόγου μίσους μπορεί να αποσκοπεί στο να υποκινήσει τρίτους να διαπράξουν πράξεις βίας, εκφοβισμού, εχθρότητας ή διακρίσεων εναντίον αυτών που αποτελούν στόχους του».

Παράλληλα, καθώς βρισκόμαστε συνεχώς ενώπιον διακριτικών και διχαστικών συμπεριφορών και ενεργειών στην κοινωνία μας, η λέξη «μίσος» εμφανίζεται ολοένα και πιο συχνά στο δημόσιο πολιτικό λόγο, προκειμένου να εξυπηρετήσει ιδεολογικές/πολιτικές σκοπιμότητες. **Το ότι υπάρχουν τόσες πολλές μορφές Λόγου μίσους δεν πρέπει να μας εκπλήσσει**, δεδομένου ότι εξυπηρετεί πολλούς διαφορετικούς σκοπούς, ορισμένοι εκ των οποίων είναι συνυφασμένοι με έντονες πολιτικές διαμάχες (Brown and Sinclair 2019: κεφ. 1· Brown 2020:48).

Στην καθομιλουμένη, ωστόσο, οι προσεγγίσεις του Λόγου μίσους τείνουν να είναι ευρύτερες, επεκτεινόμενες σε προσβολές έναντι ατόμων που έχουν εξουσία (π.χ. πολιτικοί) ή διασημοτήτων. Ιδιαίτερα σε κρίσιμες πολιτικά στιγμές, όπως κατά τη διάρκεια των εκλογών, η έννοια του Λόγου μίσους μπορεί να χρησιμοποιείται προπαγανδιστικά, προκειμένου να απαξιώνει πολιτικούς αντιπάλους: οι κατηγορίες για υποκίνηση Λόγου μίσους μπορούν να ανταλλάσσονται μεταξύ πολιτικών αντιπάλων ή να χρησιμοποιούνται από εκείνους που έχουν την εξουσία για να περιορίσουν τη διαφωνία και την κριτική (Gagliardone κ.α. 2015:10).

Σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες -και όχι μόνο- ο όρος «Λόγος μίσους» έχει καταστεί «ιδεολογική αντέγκληση» που χρησιμοποιούν πολιτικοί αντίπαλοι, προκειμένου να εκτοξεύουν κατηγορίες ο ένας στον άλλο για δημόσια εκφορά «απαράδεκτου Λόγου». Με αυτό τον τρόπο υποδαυλίζεται η δημόσια αντιπαράθεση και αποσιωπάται η (πολιτική) κριτική (Brown 2020:47· Special Rapporteur on the promotion and protection of the freedom of opinion and expression 2019:4· Strossen 2018:1-2) Πολυάριθμες πολιτικές αντιπαράθεσεις, και η έντονη ρητορική που συχνά περιλαμβάνουν, έχουν προκαλέσει αμοιβαίες κατηγορίες για «Λόγο μίσους»: *«Ο Λόγος μίσους αποτελεί κομμάτι της πολιτικής επικοινωνίας και χρησιμοποιείται ως προπαγάνδα. Σήμερα οποιοσδήποτε μπορεί να επιτεθεί σε οποιονδήποτε, μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, χωρίς όρια»* (ΝΔ). Για παράδειγμα, μέλη του κινήματος Black Lives Matter έχουν κατηγορηθεί για «Λόγο μίσους» εναντίον αστυνομικών, ενώ κριτικές έναντι του κινήματος Black Lives Matter έχουν

καταγγεληθεί ως «Λόγος μίσους» εναντίον των υποστηρικτών του ή ενάντια στους αφρικανικούς Αμερικανούς γενικά (Strossen 2018:11).

Παράλληλα, ο όρος «Λόγος μίσους» συνοδεύει, ως επιθετικός προσδιορισμός, μια ευρεία ποικιλία αμφιλεγόμενων δημόσιων Λόγων, από ψευδείς ειδήσεις μέχρι διαδηλώσεις κατά των εκτρώσεων (Strossen 2018:12). Σχετική έρευνα έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο Λόγος μίσους σε πολλές δυτικές δημοκρατίες προέρχεται από ιδεολογικούς διαχωρισμούς και αντεγκλήσεις μεταξύ εκπροσώπων αριστερών και δεξιών ιδεολογιών του πολιτικού φάσματος, γεγονός που -μεταξύ άλλων- θέτει σοβαρές προκλήσεις για τους δημοσιογράφους στην άσκηση του επαγγέλματός τους (Cochliou 2020).

Όπως διδάσκει, άλλωστε, η εμπειρία, ο καθένας μπορεί να κατηγορηθεί είτε ότι ασκεί, είτε ότι «δέχεται» «μίσος» βάσει προσωπικών χαρακτηριστικών και πεποιθήσεων (Strossen 2018:1).

Επιπρόσθετα, χαρακτηριστικό παράδειγμα των διαφορετικών και ιδεολογικά χρωματισμένων προσεγγίσεων για το Λόγο μίσους είναι «το ζήτημα του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο», για το οποίο οι αντιλήψεις του κοινού είναι ριζικά αποκλίνουσες και βαθιά ριζωμένες σε πολιτικές διαφωνίες και ιδεολογικά σχίσματα (Brown και Sinclair 2019: κεφ. 1).

Ένας πρώτος και σχετικά απλός ορισμός για το Λόγο μίσους είναι η περιγραφή του ως «έκφραση που μεταφέρει απόψεις μίσους ή διακρίσεων εναντίον συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων» (Strossen 2018:1). Σε μια πολιτικο-κεντρικής λογικής προσέγγιση, το Συμβούλιο της Ευρώπης κάνει λόγο για έναν όρο που «χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει σχεδόν κάθε εκφορά Λόγου δυνάμει επικίνδυνη για την κοινωνική ειρήνη». **Ο Λόγος μίσους καλύπτει όλες τις μορφές έκφρασης** (ομιλία, γραφή, εικόνες, βίντεο, ή όποια άλλη μορφή επικοινωνίας εντός ή εκτός διαδικτύου) (Waldron 2012:5) που διασπείρουν, υποκινούν, προωθούν ή δικαιολογούν φυλετικό μίσος, ξενοφοβία, αντισημιτισμό ή άλλες μορφές μίσους που βασίζονται στη μισαλλοδοξία, συμπεριλαμβανομένης της μισαλλοδοξίας που εκφράζεται μέσω του επιθετικού εθνικισμού και εθνοκεντρισμού, καθώς επίσης και τη διάκριση και την εχθρότητα εναντίον μειονοτήτων και μεταναστών (Antigone 2019:2· Del Felice κ.α. 2017:8· 27).

Για την κίνηση κατά του Λόγου μίσους «No Hate Speech Movement», επιπλέον μορφές διακρίσεων και προκαταλήψεων, όπως οι διακρίσεις εναντίον των Ρομά, η Χριστιανοφοβία, η Ισλαμοφοβία, ο μισογυνισμός, ο σεξισμός και η διάκριση βάσει σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου εμπíπτουν εντός του πεδίου του Λόγου μίσους (Del Felice κ.α. 2017:27).

Μολονότι μπορεί να στερείται ξεκάθαρων ορισμών, ο Λόγος μίσους (με όποιο τρόπο και αν εκφέρεται), μπορεί να εντοπίζεται μέσω των υποτιμητικών ή/και απάνθρωπων σκοπών του. Όταν προσεγγίζεται ως ρητορική στρατηγική, ο Λόγος μίσους πρέπει να νοείται ως «η εμπρόθετη χρήση λέξεων, εικόνων και συμβόλων, υπερ-συνδέσμων, λήψεων (downloads), ειδήσεων, θεωριών συνωμοσίας, πολιτικών απόψεων, ακόμη και περιεχομένου της δημοφιλούς κουλτούρας, προκειμένου να δημιουργηθεί ένας αποτελεσματικός μηχανισμός προκλητικού/εμπρηστικού Λόγου» (Jakubowicz κ.α. 2017:55).

Τα έντονα κοινωνικο-πολιτικά αίτια εκδήλωσης του Λόγου μίσους υπογραμμίζονται στην προσέγγιση που περιγράφει το Λόγο μίσους ως «έκφανση των άνισων κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων ισχύος και ταυτόχρονα ως μηχανισμό αναπαραγωγής τους» (Del Felice κ.α. 2017:30) και τον συσχετίζει με κοινωνικούς κανόνες (social norms), οι οποίοι έρχονται ως επακόλουθο των προκαταλήψεων.

Η *κοινωνική ανισότητα* αναπαράγεται με διάφορους τρόπους, για παράδειγμα μέσω μηχανισμών που προσφέρουν διαφορετική πρόσβαση σε ευκαιρίες και (κοινωνικούς) πόρους σε διαφορετικές (κοινωνικές) ομάδες, δημιουργώντας προνόμια για ορισμένες, και οδηγώντας ταυτόχρονα άλλες σε περιθωριοποίηση. Αυτές οι ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων εγκαθιδρύονται στη βάση επικρατούντων κοινωνικών κανόνων-νορμών (social norms). Οι κοινωνικές νόρμες είναι κανόνες που ορίζουν την αναμενόμενη συμπεριφορά των ατόμων εντός ενός κοινωνικού πλαισίου (αποτελούν μέρος της Κατασκευής Ι, καθώς αποτελούν λιγότερο ή περισσότερο παγιωμένες αρχές λειτουργίας κάθε κοινωνίας, συνιστούν το επίκεντρο του «κοινωνικού DNA»). Αυτές οι κοινωνικές νόρμες αποτελούν τη δικλείδα διασφάλισης προνομίων σε άτομα ή κοινωνικές ομάδες των οποίων οι καθημερινές πρακτικές και οι κοινωνικά αναγνωρισμένες θέσεις προσεγγίζουν περισσότερο τους καθιερωμένους κοινωνικούς κανόνες και ιδανικά. Οι ίδιες κοινωνικές νόρμες ορίζουν ταυτόχρονα και τις μη προνομιούχες και περιθωριοποιημένες ομάδες. Όσο

μικρότερη η παρέκκλιση από τους καθιερωμένους κοινωνικούς κανόνες και αξίες, τόσο περισσότερα τα προνόμια για άτομα και ομάδες. Όσο μεγαλύτερη η παρέκκλιση, τόσο λιγότερα τα προνόμια, άρα πιο έντονη η περιθωριοποίηση ατόμων ή ομάδων (Del Felice κ.α. 2017:32).

Η κοινωνική ανισότητα αναπαράγεται με διάφορους τρόπους, για παράδειγμα μέσω μηχανισμών που προσφέρουν διαφορετική πρόσβαση σε ευκαιρίες και (κοινωνικούς) πόρους σε διαφορετικές (κοινωνικές) ομάδες, δημιουργώντας προνόμια για ορισμένες, και οδηγώντας ταυτόχρονα άλλες σε περιθωριοποίηση.

Οι κοινωνικές νόρμες αναπαράγονται, ενισχύονται και μεταβάλλονται σε κάθε επίπεδο της κοινωνικής ζωής, από τις διαπροσωπικές σχέσεις, μέχρι τις αλληλεπιδράσεις εντός θεσμών και οργανισμών, καθώς επίσης και στις αναπαραστάσεις της κοινωνίας από τα ΜΜΕ, παραδοσιακά και νέα. Οι αποκλίσεις από τις κοινωνικές νόρμες συχνά «τιμωρούνται» μέσω διαφορετικών μηχανισμών. Ένας από αυτούς τους μηχανισμούς είναι ο Λόγος μίσους που επιδιώκει να ενισχύσει τους κοινωνικούς κανόνες, οι οποίοι μπορεί να «αποσταθεροποιούνται» εξαιτίας αποκλίσεων ή προκλήσεων σε βάρος τους (Del Felice κ.α. 2017:32).

Ο Λόγος μίσους στοχεύει πρωτίστως κοινωνικές ομάδες των οποίων η θέση στην κοινωνία είναι υποδεέστερη σε σύγκριση με άλλες ομάδες. Προκειμένου να αντιμετωπίσει κανείς το Λόγο μίσους αποτελεσματικά, είναι σημαντικό να τον αντιλαμβάνεται σαν παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ταυτόχρονα σαν κοινωνικό φαινόμενο με βαθιά (κοινωνικά) αίτια.

Ο Λόγος μίσους στοχεύει πρωτίστως -αλλά όχι αποκλειστικά- κοινωνικές ομάδες των οποίων η θέση στην κοινωνία είναι υποδεέστερη σε σύγκριση με άλλες ομάδες (π.χ., μειονότητες) (Waldron 2012:27), ή/και των οποίων οι ιδέες και η συμπεριφορά συγκρούονται με το κυρίαρχο σύστημα κοινωνικών κανόνων (Del Felice κ.α. 2017:33). Συνεπώς, ο Λόγος μίσους δεν αποτελεί χαρακτηριστικό συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας· προκύπτει στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων (ισχύος), εμφανίζεται όταν αμφισβητούνται κοινωνικές νόρμες και προνόμια και μπορεί να εκφράζεται «ευθέως» ή

συγκεκριμένα. Προκειμένου να αντιμετωπίσει κανείς το Λόγο μίσους αποτελεσματικά, είναι σημαντικό να τον αντιλαμβάνεται σαν παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ταυτόχρονα σαν κοινωνικό φαινόμενο με βαθιά (κοινωνικά) αίτια (Del Felice κ.α. 2017:36).

Μολονότι οποιοσδήποτε μπορεί να αποτελέσει στόχο του Λόγου μίσους, στην Ευρώπη υπάρχουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες που αποτελούν συχνούς στόχους (Del Felice κ.α. 2017:33). Διάφορες έρευνες έχουν κατονομάσει ως συχνούς στόχους του Λόγου μίσους τα μέλη της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, τους μουσουλμάνους, τις γυναίκες, τους μετανάστες, τις εθνικές μειονότητες, τους Ρομά, τους Εβραίους, τους φτωχούς, τα άτομα με αναπηρία, τους Μουσουλμάνους και άλλες θρησκευτικές μειονότητες. *«Οι κοινωνικές ομάδες που αποτελούν πιο συχνούς στόχους του Λόγου μίσους είναι οι γυναίκες, οι Ρομά, οιαλλοδαποί και τα άτομα με ειδικές ανάγκες»* (ΝΔ).

Δυστυχώς, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τους νέους ως στόχους του Λόγου μίσους, αλλά σίγουρα ο Λόγος μίσους στοχοποιεί τους νέους όσο και άλλες ηλικιακές ομάδες και τείνει να έχει βαθύτερες συνέπειες, εξαιτίας της ευαλωτότητας πολλών νεαρών ατόμων (Del Felice κ.α. 2017:33): *«Τις πιο σοβαρές συνέπειες του Λόγου μίσους τις βιώνουν τα παιδιά»* (ΦΔ). *«Οι λέξεις μπορεί να είναι τόσο επίπονες όσο και οι πράξεις. Τα παιδιά δεν έχουν όρια όταν είναι να κοροϊδέψουν κάποιον, αλλά δεν μπορούν να εκτιμήσουν τις ακριβείς συνέπειες των ραξιών τους, τόσο για τον εαυτό τους, όσο και για τους άλλους»* (ΠΔ). Σε αυτό το πλαίσιο, «Λόγος μίσους θεωρείται η ομιλία που είναι ιδιαίτερα επιβλαβής, επειδή συμβάλλει στη δημιουργία κλίματος μίσους και βίας προς περιθωριοποιημένους και αδύναμους τομείς της κοινωνίας, παραβιάζοντας θεμελιωδώς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια των θυμάτων της» (Gelber 2002:1).

Το δικαίωμά μας στην ελευθερία του λόγου δεν πρέπει να μετατρέπεται σε επιθετικότητα, παρενόχληση και απειλές που έχουν ως αποτέλεσμα την παρακώλυση του δικαιώματος της ελευθερίας του Λόγου των άλλων

Για ορισμένους θεωρητικούς μια βασική διαχωριστική γραμμή, προκειμένου να θεωρηθεί μια δήλωση Λόγος μίσους, είναι όταν ο Λόγος κάποιου απειλεί το δικαίωμα κάποιου άλλου να μιλήσει ή/και προσπαθεί να τον κάνει να σιωπάσει. Το δικαίωμά μας στην ελευθερία του λόγου δεν πρέπει να μετατρέπεται σε επιθετικότητα, παρενόχληση και απειλές που έχουν ως αποτέλεσμα την παρακώλυση του δικαιώματος της ελευθερίας του

Λόγου των άλλων (Porter 2020:xx). Σε θεωρητικό επίπεδο αυτή η «διαχωριστική γραμμή» είναι σχετικά εύκολο να περιγραφεί, αλλά σε πρακτικό επίπεδο αποτελεί αντικείμενο έντονης συζήτησης για τους μελετητές του νόμου και της ηθικής, για το σύστημα δικαιοσύνης και για την κοινωνία (Porter 2020:xx).

Με παρόμοια λογική, ένας παρατηρητής θα μπορούσε να προσεγγίσει το Λόγο μίσους ως «ένα σύνολο ρηματικών πράξεων με συγκεκριμένο στρατηγικό σκοπό: να προσβάλλουν, να εξευτελίσουν, να υποβαθμίσουν, να δημιουργήσουν/ενισχύσουν ένα πλαίσιο διακρίσεων, να πληγώσουν, να απειλήσουν» (Gelber 2002:63).

Συνεπώς, **ο Λόγος μίσους αποτελεί έκφραση η οποία δημιουργεί και διαιώνίζει ένα πλαίσιο διακρίσεων** (Gelber 2002:69). Αυτές οι διακρίσεις περιλαμβάνουν:

- (1) τον περιορισμό των ατομικών ελευθεριών των θυμάτων,
- (2) την «κανονικοποίηση» των μηνυμάτων που προωθούν κοινωνικές διακρίσεις, σε βαθμό που ο αναγνώστης/ακροατής/θεατής αρχίζει να πιστεύει τους ισχυρισμούς περί ανισότητας,
- (3) την ύπαρξη περαιτέρω πράξεων υποταγής και
- (4) την αποσιώπηση αντίθετων απόψεων (Gelber 2002:83), συμβάλλοντας, κατ' αυτό τον τρόπο, στην ανάσχεση της διαδικασίας κοινωνικοποίησης και ομαλής ανάπτυξης της προσωπικότητας των θυμάτων (Gelber 2002:86-87), καθώς
- (5) οι ρηματικές πράξεις μίσους περιορίζουν την ικανότητα των στόχων τους, και άλλων πιθανών στόχων, να απαντήσουν και να αμφισβητήσουν τους ισχυρισμούς του Λόγου μίσους (Gelber 2002:88).

Αυτό το πλαίσιο προσέγγισης του Λόγου μίσους, οδηγεί στο χαρακτηρισμό των ρηματικών πράξεων μίσους ως λεκτικές πράξεις διακρίσεων (Gelber 2002:87).

Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Λόγος μίσους αποσκοπεί στο να υποβαθμίσει την αξιοπρέπεια αυτών που στοχοποιεί κυρίως στα μάτια των μελών της κοινωνίας. Αποσκοπεί στο να σπλώσει τη φήμη τους, συνδέοντας ταυτοτικά χαρακτηριστικά όπως η εθνικότητα, η φυλή, το φύλο, η κοινωνική τάξη και η θρησκεία με συμπεριφορά που θα πρέπει να αποκλείει κάποιον από το να αντιμετωπίζεται ως ισότιμο μέλος μιας κοινωνίας (Waldron 2012:5- Sobieraj 2019).

Με βάση τα ατομικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά που προσπαθεί να απαξιώσει, ο Λόγος μίσους μπορεί να περιγραφεί ως έκφραση μίσους εναντίον ενός ατόμου ή ομάδας ατόμων στη βάση προστατευόμενων χαρακτηριστικών, όπου ο όρος «προστατευόμενα χαρακτηριστικά» υποδηλώνει τις ταυτοτικές παραμέτρους (βιολογικά χαρακτηριστικά,

σεξουαλικό προσανατολισμό, πολιτισμικά χαρακτηριστικά) που προσδιορίζουν άτομα ή (κοινωνικές) ομάδες. Ποια είναι αυτά τα προστατευόμενα χαρακτηριστικά παραμένει ανοικτό σε διαφορετικές ερμηνείες, με διαφορετικά κράτη να εντάσσουν διαφορετικά χαρακτηριστικά σε αυτή την κατηγοριοποίηση (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:3). Για παράδειγμα ο ορισμός της ΕΕ (Antigone 2019:2· Del Felice κ.α. 2017:8· 27) αφήνει εκτός των προστατευόμενων χαρακτηριστικών το φύλο, την ταυτότητα φύλου και το σεξουαλικό προσανατολισμό.

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιθέσεων σε ταυτοτικά χαρακτηριστικά είναι ότι είναι προσωπικές και ταυτόχρονα γενικές. Μολονότι η προσβολή της ταυτότητας μπορεί να φαίνεται σαν ατομικός εκφοβισμός (bullying), η οργή που κρύβει είναι δομική, εκφράζοντας εχθρότητα εναντίον της φωνής και της ορατότητας συγκεκριμένων ομιλητών που εκλαμβάνονται στην προκειμένη περίπτωση ως (άτυποι) εκπρόσωποι συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (Sobieraj 2019).

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει ακόμα και με ορισμούς το Λόγου μίσους, οι οποίοι δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένα «προστατευόμενα χαρακτηριστικά», όπως ο ορισμός του ΟΗΕ, ο οποίος προσεγγίζει το Λόγο μίσους ως «υποκίνηση μίσους που συνιστά πρόκληση εχθρότητας, διάκρισης ή βίας», είναι η ερμηνεία των λέξεων «μίσος», «διάκριση», «βία» και «εχθρότητα», η οποία συχνά γίνεται με ιδεολογικά κριτήρια. Παρόλα αυτά, το πιο σημαντικό σημείο σε αυτό τον ορισμό (και άλλους παρόμοιους) είναι η λέξη «υποκίνηση», η οποία έχει πρωταγωνιστικό ρόλο και σηματοδοτεί την πρόθεση να προκληθούν πιθανές εχθρικές ενέργειες εναντίον μελών κοινωνικών ομάδων, και λειτουργεί ως προϋπόθεση για την εξέταση ενός Λόγου ως Λόγου μίσους, υποδηλώνοντας την ύπαρξη σχέσης μεταξύ του Λόγου μίσους και του εγκλήματος μίσους, με τον πρώτο να οδηγεί στο τελευταίο (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017:3).

Για ορισμένους θεωρητικούς, ο Λόγος μίσους και το έγκλημα μίσους είναι αλληλένδετα, στοχεύοντας σε ένα ή περισσότερα εγγενή (ταυτοτικά) χαρακτηριστικά των θυμάτων τους. Συνεπώς, αυτά τα φαινόμενα επιδιώκουν να στείλουν μηνύματα μίσους και μη ανεκτικότητας έναντι τέτοιων χαρακτηριστικών, προκαλώντας βλάβες σε τρία επίπεδα: στο μικρο-επίπεδο (στο θύμα), στο μεσο-επίπεδο (στην ομάδα του θύματος) και στο μακρο-επίπεδο (στην κοινωνία, μέσω π.χ. της υποβάθμισης της κοινωνικής συνοχής) (Alkiviadou 2018:219).

Όπως έχουμε ήδη συζητήσει, ο Λόγος μίσους ως έννοια εμφανίζεται ως αρκετά περιληπτικός και ανοικτός σε διαφορετικές ερμηνείες. Υπό αυτή τη λογική «στενότερες»

έννοιες όπως «επικίνδυνος Λόγος» (dangerous speech) και «Λόγος φόβου» (fear speech) μοιάζουν για ορισμένους θεωρητικούς πιο αρμόζουσες, προκειμένου να εστιάσει κανείς στη δυνατότητα του Λόγου να προκαλέσει κακό και να οδηγήσει σε βίαια αποτελέσματα (Gagliardone κ.α. 2015:12).

Η Susan Benesch (2012) έχει προτείνει ένα πλαίσιο που προσφέρει τη **δυνατότητα αναγνώρισης του επικίνδυνου Λόγου**, βάσει:

- 1) του χαρακτήρα και της δημοτικότητας του ομιλητή,
- 2) της συναισθηματικής κατάστασης του κοινού,
- 3) του περιεχομένου της λεκτικής πράξης ως κλήσης σε δράση,
- 4) του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η λεκτική πράξη, και
- 5) των μέσων που χρησιμοποιούνται για τη διάδοση του επικίνδυνου λόγου, συμπεριλαμβανομένης της γλώσσας (π.χ. εάν χρησιμοποιείται μια τοπική διάλεκτος, μπορεί ένα μήνυμα να μην έχει το ίδιο νόημα για όσους μιλάνε την επίσημη γλώσσα).

Επιπρόσθετα, η έννοια του «Λόγου φόβου» (Buysse 2014) σηματοδοτεί τη διάχυση μηνυμάτων που αποσκοπούν να δημιουργήσουν σε μια κοινωνική ομάδα το αίσθημα του φόβου ή της απειλής (από άλλη ομάδα ή ομάδες), νομιμοποιώντας την τέλεση βίαιων πράξεων ως υπερασπιστική στρατηγική για την ασφάλεια ή την ακεραιότητα της «επαπειλούμενης» ομάδας (Gagliardone κ.α. 2015:12).

Από όσα μέχρι στιγμής έχουν παρατεθεί για το Λόγο μίσους, γίνεται κατανοητό ότι αποτελεί έναν τρόπο παραγωγής αξιακής διαφοροποίησης των ανθρώπων με - οποιοδήποτε- επικοινωνιακό μέσο (ομιλία, γραφή, εικόνες κλπ.) (Sponholz και Christofolletti 2019:68). Για το λόγο αυτό μπορεί να προσεγγιστεί ως ένα (δημόσιο) επικοινωνιακό ζήτημα (Sponholz και Christofolletti 2019:69) κι όχι απλά γλωσσικό, καθώς η επικοινωνία σημαίνει ανταλλαγή, κατανόηση, αλληλεπίδραση, ενώ η γλώσσα αποτελεί το σύστημα συμβόλων που χρησιμοποιείται για την επικοινωνία (Sponholz και Christofolletti 2019:68).

Ο Λόγος μίσους έχει εξαπλωθεί στο σημερινό διαδικτυακό κόσμο, χωρίς εύκολα ανιχνεύσιμες πηγές και αιτίες και χωρίς αποκρυσταλλωμένες μεθόδους για λογοδοσία και επίλυση.

Παράλληλα, με την ανάπτυξη των νέων μέσων -κυρίως του διαδικτύου και των επιμέρους επικοινωνιακών εφαρμογών του-, προέκυψε και **το φαινόμενο του διαδικτυακού Λόγου μίσους** (Antigone 2019:2). Ο Λόγος μίσους έχει εξαπλωθεί στο σημερινό διαδικτυακό κόσμο, χωρίς εύκολα ανιχνεύσιμες πηγές και αιτίες και χωρίς αποκρυσταλλωμένες μεθόδους για λογοδοσία και επίλυση. Τα σχόλια κυρίαρχων ειδησεογραφικών ιστοσελίδων, ιστολογίων και μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχουν καταστεί περισσότερο τόποι έκφρασης και διάχυσης Λόγου μίσους, παρά διαλόγου και ανταλλαγής επιχειρημάτων (Mollen 2018:1).

Τον Ιούλιο του 2017, το Pew Research Center ανέφερε ότι τέσσερις στους δέκα ενήλικες των ΗΠΑ (41%) έχουν βιώσει **διαδικτυακή παρενόχληση** και πολλοί άλλοι έχουν υπάρξει μάρτυρες ανάλογου περιστατικού. Από τη δυσφήμιση και το δημόσιο εξευτελισμό έως τις φυσικές απειλές και τις παρακολουθήσεις, μεγάλο μέρος αυτής της δραστηριότητας στρέφεται εναντίον των γυναικών, των τρανς ατόμων και μελών φυλετικών ή εθνοτικών μειονοτήτων. Η ίδια έρευνα δείχνει ότι ένας στους τέσσερις μαύρους έχει υπάρξει στόχος παρενόχλησης και ότι οι γυναίκες έχουν διπλάσιες πιθανότητες από τους άνδρες να «παρενοχληθούν» διαδικτυακά. Επιπλέον, οι θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις αποτελούν αίτια εκδήλωσης επιθετικότητας (Reyman και Sparby 2020:1).

Όσον αφορά το διαδικτυακό Λόγο μίσους, οι Hawdon, Oksanen και Rasanen (2017) υποστηρίζουν ότι ο πυρήνας του -σε άμεση συνάφεια με τους γενικότερους ορισμούς του Λόγου μίσους- εκφράζει (εντός διαδικτύου) το μίσος προς μια συλλογικότητα και ως προς αυτό στοχεύει τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά μιας συλλογικότητας (π.χ. φυλή, εθνικότητα, φύλο, θρησκεία, σεξουαλικός προσανατολισμός) (Sobieraj 2019). Προέρχεται δε, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από λευκούς άνδρες, οι οποίοι συχνά (αλλά όχι πάντα) συνδέονται με ακροδεξιές, ρατσιστικές ομάδες (Porter 2020:xx· Jakubowicz κα. 2017:211). Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων που διεξήχθησαν για το παρόν πρόγραμμα, αρκετές/οί συνεντευξιζόμενες/οί «κατονόμασαν», ως κύριους δράστες του Λόγου μίσους, άνδρες ανεξαρτήτως ηλικίας, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις συνδέονται με ακροδεξιές οργανώσεις, όπως -στην περίπτωση της Ελλάδας- η Χρυσή Αυγή.

Οι Hawdon, Oksanen και Rasanen (2017) υποστηρίζουν, επίσης, ότι ο προσανατολισμός του μίσους προς μία συλλογικότητα και τα χαρακτηριστικά της και όχι προς ένα άτομο διαφοροποιεί το Λόγο μίσους από τον **εκφοβισμό** (bullying) στον κυβερνοχώρο. Επομένως, ο Λόγος μίσους περιλαμβάνει συκοφαντίες, θρησκευτικές και πολιτικές δηλώσεις εξτρεμιστών και επιδείξεις συμβόλων μίσους (π.χ., σβάστικες, καύσεις σταυρών) με σκοπό

το διασυρμό/την απαξίωση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (Miskolci, Konacova, Rigona 2018:2).

Σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς, κανείς θα πρέπει να διακρίνει τα **ενοχλητικά, αλλά σχετικά αβλαβή σχόλια (trolling)**, από πιο σοβαρές και συστηματικές μορφές έκφρασης μίσους, όπως ο ομαδικός εκφοβισμός, οι συντονισμένες και συνεχείς επιθέσεις ή οι οργανωμένες προσπάθειες διάδοσης ψευδών ειδήσεων. Μια απλά περιπαικτική δήλωση διαφέρει από τη συνεχή ατομική επίθεση για συγκεκριμένη χρονική περίοδο (εκφοβισμός), η οποία -με τη σειρά της- διαφέρει από μια οργανωμένη συλλογική επίθεση από μια ολόκληρη ομάδα ρατσιστών ή μισογυνιστών (Porter 2020:xix). Υπό αυτή τη λογική, ο Λόγος μίσους και το διαδικτυακό “trolling” -η απόπειρα απαξίωσης της ουσιαστικής ανταλλαγής επιχειρημάτων σε ένα πλαίσιο διαδικτυακού διαλόγου-, μολονότι μπορεί να μην ταυτίζονται θεωρητικά, συμπίπτουν στο ότι μπορούν αμφότερα να θεωρηθούν εκφάνσεις απόρριψης του ισότιμου διαλόγου στον οποίο στηρίζονται πολλές διαδικτυακές κοινότητες (Mollen 2018:60).

Παρ’ όλα αυτά, **τα όρια μεταξύ trolling, bullying και Λόγου μίσους είναι μάλλον δυσδιάκριτα**, καθώς, το διαδικτυακό trolling μπορεί να εκδηλώνεται με διαφορετική ένταση κάθε φορά, έτσι ώστε ορισμένες τουλάχιστον εκφάνσεις του να εμπίπτουν στη λογική του Λόγου μίσους, ενώ και το bullying (η προσωπική επίθεση) μπορεί κάλλιστα να υποκρύπτει και μίσος εναντίον κάποιας κοινωνικής ομάδας (Sobieraj 2019).

Ειδικά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ο Λόγος μίσους δύναται να εξαπλωθεί πολύ εύκολα και περιλαμβάνει αναρτήσεις, σχόλια ή μμίδια (εικόνες ή βίντεο), που δημοσιεύονται δημόσια ή σε κλειστές ομάδες σε διαφορετικές πλατφόρμες, όπως το Facebook ή το Twitter ή ιδιωτικά μηνύματα που αποστέλλονται στα ηλεκτρονικά ταχυδρομεία (mails) στοχευμένων ατόμων ή ομάδων (Miskolci, Konacova, Rigona 2018:3) Η «ζημιά» που μπορούν να προκαλέσουν τα διαδικτυακά μηνύματα μίσους γίνεται μεγαλύτερη, όσο αυτά παραμένουν δημοσιευμένα στο διαδίκτυο και προσβάσιμα από τους χρήστες (Gagliardone κ.α. 2015:13).

Η διαδικτυακή έκφανση του Λόγου μίσους σημαίνει επίσης ότι μηνύματα μίσους που δεν έβρισκαν δίοδο προς τη δημόσια σφαίρα και υποστήριξη στο παρελθόν, μπορούν τώρα να τοποθετηθούν σε χώρους που είναι ορατοί στο ευρύτερο κοινό.

Ακόμα και όταν καταργείται (από κάποια πλατφόρμα) το διαδικτυακό περιεχόμενο μίσους, μπορεί να βρει έκφραση αλλού, πιθανώς στην ίδια πλατφόρμα με διαφορετικό όνομα ή σε διαφορετικούς διαδικτυακούς ιστότοπους. Εάν ένας ιστότοπος κλείσει, μπορεί να ανοίξει ξανά γρήγορα χρησιμοποιώντας μια υπηρεσία φιλοξενίας ιστοσελίδων (server) με λιγότερο αυστηρούς κανονισμούς ή σε μια χώρα με νόμους που επιβάλλουν πιο χαλαρό όριο για το λόγο μίσους. Η διαδικτυακή έκφραση του Λόγου μίσους σημαίνει επίσης ότι μηνύματα μίσους που δεν έβρισκαν δίοδο προς τη δημόσια σφαίρα και υποστήριξη στο παρελθόν, μπορούν τώρα να τοποθετηθούν σε χώρους που είναι ορατοί σε μεγάλο κοινό (8/13). Η «αντοχή» του διαδικτυακού υλικού Λόγου μίσους είναι μοναδική λόγω του χαμηλού κόστους παραγωγής και διακίνησης και της δυνατότητας άμεσης «αναβίωσης», η οποία διασφαλίζει την απρόσκοπτη παρουσία του Λόγου μίσους σε διαφορετικά μέρη της διαδικτυακής δημόσιας σφαίρας (Gagliardone κ.α. 2015:14): *«Βαθιά ριζωμένες στερεοτυπικές προσλήψεις της πραγματικότητας έχουν μεταφερθεί και στο ψηφιακό περιβάλλον των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Κανείς πρέπει να έχει υπ' όψη ότι τα σχόλια στο διαδίκτυο δεν διαγράφονται εύκολα»* (ΠΔ).

Όλες οι προαναφερθείσες προσεγγίσεις -με τις όποιες διαφοροποιήσεις και αλληλοσυμπληρώσεις τους- συγκλίνουν στην περιγραφή ενός φαινομένου, το οποίο εκδηλώνεται αρκετά συχνά, τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου και μπορεί να «απευθύνεται» σε διαφορετικά άτομα και κοινωνικές ομάδες, έχοντας μια «προτίμηση» σε άτομα και κοινωνικές ομάδες που παρεκκλίνουν από τα κυρίαρχα ιδανικά μιας κοινωνίας, όπως αυτά είναι «εγγεγραμμένα» και ευρέως αποδεκτά στην κουλτούρα της: *«Ο (διαδικτυακός) Λόγος μίσους στοχεύει στο να υποβαθμίσει μειονοτικές ομάδες, δια του λόγου (π.χ. ΑμΕΑ, άτομα με ομοφυλοφυλικό σεξουαλικό προσανατολισμό και άτομα με «παρεκκλίνουσες» πολιτικές πεποιθήσεις)»* (ΦΔ). Η τελευταία αυτή παράμετρος φανερώνει τον βαθύτατα κοινωνικο-πολιτικό χαρακτήρα του Λόγου μίσους και το γεγονός ότι διαμορφώνεται εντός και εξ αιτίας συγκεκριμένων κοινωνικών πλαισίων. Παράλληλα, πρόκειται για Λόγο ο οποίος μπορεί να εκφέρεται με διαφορετική «ένταση», εκφράζοντας μίσος προς συγκεκριμένα άτομα ή/και ομάδες, τόσο με άμεσο (π.χ. ευθείες απειλές κατά της σωματικής ακεραιότητας), όσο και με έμμεσο τρόπο (π.χ. απαξιωτικά σχόλια, απόπειρα δημιουργίας αποδιοπομπαίων τράγων), με σκοπό να προκαλέσει ανεπανόρθωτη ψυχική ή/και σωματική βλάβη στα υποκείμενα τα οποία στοχεύει.

Από αυτήν την άποψη, φαίνεται να υπάρχουν δύο διαφορετικές κατηγορίες Λόγου μίσους. Από τη μία πλευρά, υπάρχει αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί **σκληρός/άμεσος**

Λόγος μίσους (hard hate speech), ο οποίος περιλαμβάνει χαρακτηριστικά που απαγορεύονται από το νόμο (π.χ. ευθείες απειλές κατά της ζωής), και από την άλλη, υπάρχει ο **«μαλακός»/έμμεσος Λόγος μίσους** (soft hate speech), ο οποίος δεν επισύρει ποινικές κυρώσεις, αλλά εγείρει σοβαρές ανησυχίες όσον αφορά την ενίσχυση της μισαλλοδοξίας και των διακρίσεων (π.χ. μειωτικά σχόλια για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες- οι μετανάστες είναι «βρωμιάρηδες»). Όπως θα δούμε στη συνέχεια του παρόντος κειμένου, *το όριο διάκρισης μεταξύ σκληρού και μαλακού Λόγου μίσους* (ειδικά σε σχέση με προστατευόμενα ταυτοτικά χαρακτηριστικά) *διαφέρει από χώρα σε χώρα*. Επιπλέον, διαφορετικές δημοκρατίες έχουν εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις για τη ρύθμιση και την καταπολέμηση του Λόγου μίσους. Έτσι, ενώ οι ΗΠΑ δίνουν προτεραιότητα στην προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και της γνώμης, πολλά κράτη μέλη της ΕΕ εφαρμόζουν νομικά μέτρα για τη ρύθμιση και την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους (Assimakopoulos, Biden και Millar 2017:4-5).

Με βάση τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις, τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό που προτάσσει την κοινωνική-ιδεολογική διάσταση του Λόγου και την κριτική ανάλυση Λόγου που εστιάζει σε κοινωνικά κατασκευασμένες ανισότητες, ***θα μπορούσαμε να ορίσουμε το Λόγο μίσους ως οποιαδήποτε -κυρίως δημόσια εκφερόμενη- εμπρόθετη μορφή επικοινωνίας (είτε εντός, είτε εκτός διαδικτύου) που εμπεριέχει είτε άμεσα, είτε έμμεσα μίσος/απαξίωση/προσβολή προς συγκεκριμένα άτομα ή/και -κατ' επέκταση- προς συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, επιτιθέμενη σε ταυτοτικά τους χαρακτηριστικά, στη βάση κυρίαρχων κοινωνικών κατασκευών και αξιών*** (δημιουργώντας, ενισχύοντας και δικαιωνίζοντας κοινωνικές προκαταλήψεις), με σκοπό να απαξιώσει στην αντίληψη του κοινωνικού συνόλου αυτά τα άτομα ή τις ομάδες και συνακόλουθα να τα περιθωριοποιήσει ή και να τα εξαλείψει, με ό,τι συνέπειες μπορεί αυτό να συνεπάγεται σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να τονιστεί ότι εξ αιτίας του ότι ο Λόγος μίσους φέρει ιδεολογία, άρα συγκεκριμένο τρόπο κατασκευής και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας, προσλαμβάνεται/εντοπίζεται και ως τέτοιος πρωτίστως με ιδεολογικά κριτήρια. Δηλαδή, συνήθως το άτομο που εκφέρει το Λόγο μίσους, βάσει της δικής του ιδεολογίας, δεν αντιλαμβάνεται ότι εκφέρει Λόγο μίσους (π.χ., κάποιος που καταφέρεται συλλήβδην εναντίον των μεταναστών, δικαιολογεί τις απόψεις του όντας πεπεισμένος ότι οι μετανάστες αποτελούν -μικρότερη ή μεγαλύτερη- «απειλή» για τον τρόπο ζωής του).

Συνεπώς, η επισήμανση του Λόγου μίσους θα γίνει είτε από οργανισμό/φορέα προάσπισης

των δικαιωμάτων των μεταναστών, είτε από άτομο/α φίλα (ιδεολογικά) προσκείμενο/α στους μετανάστες. Υπό αυτή την έννοια, ο Λόγος μίσους συνιστά την (ιδεολογική) αφήγηση για μια κοινωνική πραγματικότητα που ο εκφραστής του Λόγου μίσους αξιολογεί αρνητικά με ιδεολογικά κριτήρια.

Επιπρόσθετα, αυτό που είναι συνήθως αποδεκτό σε ένα μέρος και χρόνο μπορεί να μην είναι το ίδιο (αποδεκτό) σε διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία αντιμετωπίζει τους ηλικιωμένους ή τα δικαιώματα των γυναικών ή ορίζει/καταδικάζει τις ακροδεξιές ιδέες είναι εντελώς διαφορετική σε κάθε χώρα (Heinze, 2016). Τούτου λεχθέντος, πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων που καθορίζουν τι γίνεται αποδεκτό ή όχι σε κάθε εποχή μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (La Macchia και Louis 2016). Φυσικά, κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει τον αντίκτυπο που έχουν άλλοι πολιτισμοί ή καθολικές ιδέες που μεταδίδονται στην εποχή μας μέσω ιστοτόπων, ιστολογίων και κοινωνικών μέσων στην παραγωγή και διευκόλυνση τάσεων και ιδεών σε διάφορες χώρες (Rozzman, McCauley, και Rozin 2005· Cochliou 2020).

Συνακόλουθα, η κοινωνική-ιδεολογική διάσταση του Λόγου μίσους συμβάλλει με τον τρόπο της στη δυσκολία εντοπισμού και αντιμετώπισής του σε πρακτικό επίπεδο. Λόγω του ότι ιδεολογικά φορτισμένες εκφράσεις ενυπάρχουν στο σύστημα συμβόλων μέσω του οποίου πραγματώνεται η επικοινωνία σε καθημερινή βάση -τη γλώσσα-, έχουν καταστεί μέρος της Κατασκευής Ι, του «κοινωνικού DNA» μιας κοινωνίας. Γι' αυτό το λόγο είναι δύσκολο να επισημανθούν ως -άμεσες ή έμμεσες- αναφορές σε στερεότυπα, τα οποία, ανάλογα με την ιδεολογική τοποθέτηση των υποκειμένων (ατόμων), δύνανται να μετατραπούν σε προκαταλήψεις και σε έκφραση Λόγου μίσους ή/και βίαιης συμπεριφοράς. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η έκφραση που χρησιμοποιείται συχνά από τα μέσα ενημέρωσης όταν αναφέρονται σε τρέχουσες τιμές βασικών καταναλωτικών αγαθών «το καλάθι της νοικοκυράς». Η συγκεκριμένη έκφραση, μολονότι αποτελεί πάγια έκφραση που χρησιμοποιείται -τουλάχιστον φαινομενικά- με ουδέτερο τρόπο, διαιωνίζει το στερεότυπο της γυναίκας ως αποκλειστικά υπόχρεης/υπεύθυνης για το «νοικοκυριό» ενός σπιτιού. Ως εκ τούτου δύνανται, με ιδεολογικά κριτήρια, να διαιωνίζει και τη στερεοτυπική αντίληψη ότι οι «δουλειές του σπιτιού» είναι αποκλειστική υποχρέωση της γυναίκας, οπότε οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτή τη λογική, μπορεί να καταλήξει σε άσκηση ψυχολογικής ή/και σωματικής βίας εναντίον των γυναικών. Σε ανάλογο πλαίσιο κινούνται και οι εκφράσεις της

καθομιλουμένης που αναφέρονται στην «κουστή Μαρία», οι οποίες δύνανται να κανονικοποιούν μια λογική διακρίσεων έναντι ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Οι λέξεις μπορούν να πληγώσουν τόσο όσο και οι επιθέσεις κατά της σωματικής μας ακεραιότητας. Ρατσιστικά, σεξιστικά, ομοφοβικά και άλλα σχετικά επίθετα γίνονται «όπλα που τρομοκρατούν, πληγώνουν και ταπεινώνουν» (Heinze 2016:2). Ο Λόγος μίσους μπορεί να οδηγήσει σε επιβλαβείς επιπτώσεις στις κοινωνικές ομάδες ή τα άτομα που στοχεύει. Ερευνητές σε διάφορους τομείς (π.χ., ιατρική, ψυχολογία, κοινωνικές επιστήμες και πολιτικές επιστήμες) έχουν εστιάσει στην εξέταση των αρνητικών συνεπειών του Λόγου μίσους. Η έρευνα έχει αποδείξει ότι ο Λόγος μίσους προκαλεί βλάβη στην (ψυχική) υγεία των θυμάτων, αποτελεί απειλή για τη δημοκρατία όσον αφορά την αποσιώπηση των μειονοτήτων και την καταστολή της πολιτικής συμμετοχής τους σε δημοκρατικές διαδικασίες, συνακόλουθα, συμβάλλει στην ενίσχυση και διαίωνιση πολιτικών αποκλεισμού και μπορεί να υποκινήσει βία (Miskolci, Konacova, Rigova 2018:3): *«Το διαδίκτυο διαμορφώνει σε πολύ μεγάλο βαθμό την κοινή γνώμη. Ένας άνθρωπος ο οποίος μπορεί να μην έχει σχηματισμένη κι ολοκληρωμένη άποψη πάνω σε ένα θέμα, θα μπει σε ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης, θα διαβάσει 15 απόψεις και θα σχηματίσει και τη δική του. Αν λοιπόν χωρίς έλεγχο δημοσιεύονται απόψεις βασισμένες στο ρατσισμό, νομίζω ότι έτσι τελικά διαμορφώνονται αντιλήψεις με ρατσιστικό περιεχόμενο κι εκφράζεται ρητορική μίσους. Άρα οι συνέπειες είναι σοβαρές»* (ΝΔ).

Το κατά πόσον συγκεκριμένα μηνύματα μίσους προκαλούν βλάβη, εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο τα θύματα τα αντιλαμβάνονται και αντιδρούν σε αυτά, το οποίο με τη σειρά του επηρεάζεται από τις προσωπικότητες των θυμάτων και τις (κοινωνικές) παραμέτρους της ύπαρξής τους, καθώς επίσης και από άλλους παράγοντες που ενδέχεται να επηρεάσουν την ψυχολογία και τη συμπεριφορά των δεκτών (Strossen 2018:22), υπάρχει όμως σε κάθε περίπτωση, το πάντα σοβαρό ενδεχόμενο ο Λόγος μίσους να επιφέρει σημαντικές, ακόμα και ανεπανόρθωτες βλάβες στα θύματά του: *«Οι συνέπειες για τα θύματα είναι τεράστιες. Υπάρχουν μελέτες που έχουν αποδείξει ότι η βλάβη στα θύματα του Λόγου μίσους είναι συγκρίσιμη με τις βλάβες της σωματικής βίας»* (ΠΔ).

Ο Λόγος μίσους δεν είναι φαινόμενο που εμφανίστηκε πρόσφατα ή θα εκλείψει σύντομα, ανεξαρτήτως του όγκου των αντι-αφηγήσεων και των εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν για να τον καταπολεμήσουν

Εν κατακλείδι, ο Λόγος μίσους βρίσκεται στο επίκεντρο της κοινωνικής οργάνωσης και εμπλέκει, αλλά ταυτόχρονα «ξεπερνά» ταυτοτικά χαρακτηριστικά όπως η τάξη, το φύλο, η εθνικότητα, η θρησκεία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός κ.α. (Antigone 2019:28), καθώς, ίσως το πλέον βασικό ζήτημα γύρω από το Λόγο μίσους είναι ότι θεμελιώδη (για πολλούς, αλλά όχι για όλους) ανθρώπινα δικαιώματα και ταυτοτικά χαρακτηριστικά έχουν «ιδεολογικοποιηθεί», άρα δύναται να αποτελέσουν αντικείμενο (αρνητικών) αξιολογικών κρίσεων, άρα και Λόγου μίσους. Ίσως, λοιπόν, ο μόνος τρόπος ουσιαστικής αντιμετώπισης του Λόγου μίσους να είναι η από-ιδεολογικοποίηση αυτών των παραμέτρων και η ένταξή τους σε ένα πλαίσιο αποκρυσταλλωμένων, θεμελιωδών και αδιαμφισβήτητων-κοινά αποδεκτών κοινωνικών αξιών. Η ίδια η επισήμανση του αρνητικού -έναντι ταυτοτικών χαρακτηριστικών- Λόγου ως Λόγου μίσους ίσως είναι η αρχή.

2.3 Σύνοψη

Στην ενότητα αυτή παρουσιάσαμε τις διαφορετικές προσεγγίσεις γύρω από το Λόγο μίσους και καταλήξαμε σε έναν ορισμό, ο οποίος τονίζει τον αναμφισβήτητα κοινωνικό χαρακτήρα του Λόγου μίσους.

Βασικές έννοιες ως προς την εξέταση του Λόγου μίσους είναι τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις. Το στερεότυπο αποτελεί τη νοητική διεργασία κατηγοριοποίησης της πραγματικότητας με βάση ορισμένες πληροφορίες/χαρακτηριστικά, ενώ η προκατάληψη αποτελεί τη συναισθηματική προβολή (αρνητικών) αξιακών κρίσεων επί αυτών των παγιωμένων νοητικών κατηγοριοποιήσεων. Οι παγιωμένες προκαταλήψεις διαδίδονται δια του λόγου μέσω αφηγήσεων. Μια αφήγηση είναι μια λογική ή τουλάχιστον λογικοφανής και έχουσα εσωτερική συνοχή ερμηνεία συνδεδεμένων γεγονότων ή πληροφοριών που έχει νόημα για τον αναγνώστη/ακροατή. Όταν μια αφήγηση παρουσιάζεται ως η μόνη σωστή, αρνούμενη εναλλακτικές αφηγήσεις ή, σε ακραίες περιπτώσεις, υποκινώντας βία εναντίον όσων την αμφισβητούν, λαμβάνοντας, δηλαδή, τη μορφή Λόγου μίσους, διακυβεύονται θεμελιώδη δικαιώματα της πλουραλιστικής κοινωνίας (π.χ. το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, στην ελευθερία της έκφρασης, στην ελευθερία θρησκειώματος και πεποιθήσεων κλπ.).

Στη συνέχεια αναφερθήκαμε σε μια πληθώρα ορισμών, τους οποίους κατηγοριοποιήσαμε ανάλογα με την πτυχή του Λόγου μίσους που τονίζουν περισσότερο.

Συνεπώς, αναφερθήκαμε σε ορισμούς που έχουν διατυπωθεί από πολιτικούς θεσμούς (π.χ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή), οι οποίοι περιγράφουν τα χαρακτηριστικά εκδήλωσης του Λόγου μίσους, παρουσιάσαμε ορισμούς που τονίζουν τους σκοπούς του Λόγου μίσους (π.χ. άσκηση προπαγάνδας) και καταλήξαμε -μέσω προσεγγίσεων που τονίζουν την κοινωνική διάσταση του φαινομένου- σε έναν ορισμό- περιγραφή του Λόγου μίσους, ο οποίος εστιάζει στα αίτια, τους τρόπους εκδήλωσης και τις πιθανές συνέπειές του: *θα μπορούσαμε να ορίσουμε το Λόγο μίσους ως οποιαδήποτε -κυρίως δημόσια εκφερόμενη- εμπρόθετη μορφή επικοινωνίας (είτε εντός, είτε εκτός διαδικτύου) που εμπεριέχει είτε άμεσα, είτε έμμεσα μίσος/απαξίωση/προσβολή προς συγκεκριμένα άτομα ή/και -κατ' επέκταση- προς συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, επιτιθέμενη σε ταυτοτικά τους χαρακτηριστικά, στη βάση κυρίαρχων κοινωνικών κατασκευών και αξιών (δημιουργώντας, ενισχύοντας και διαιωνίζοντας κοινωνικές προκαταλήψεις), με σκοπό να απαξιώσει στην αντίληψη του κοινωνικού συνόλου αυτά τα άτομα ή τις ομάδες και συνακόλουθα να τα περιθωριοποιήσει ή και να τα εξαλείψει, με ό,τι συνέπειες μπορεί αυτό να συνεπάγεται σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.*

Επίσης, αναφερθήκαμε στη διάδοση του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο, καθώς ο Λόγος μίσους έχει εξαπλωθεί στο σημερινό διαδικτυακό κόσμο, χωρίς εύκολα ανιχνεύσιμες πηγές και αιτίες και χωρίς αποκρυσταλλωμένες μεθόδους για λογοδοσία και επίλυση. Η εκδήλωση του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο αποτελεί «τομή» μεταξύ των νέων χαρακτηριστικών στην επικοινωνία που έχουν φέρει ο διαδραστικός χαρακτήρας και η ψηφιακή δομή του διαδικτύου και των κοινωνικών προκαταλήψεων, οι οποίες ανατροφοδοτούν σχέσεις ισχύος, άρα και ανισότητας, σε κοινωνικό επίπεδο.

3. Στρατηγικές αντιμετώπισης του Λόγου μίσους

3.1 Η νομική και «αυτορρυθμιστική» αντιμετώπιση του Λόγου μίσους

«Ο Λόγος μίσους πρέπει να γίνεται αντιληπτός κυρίως ως κοινωνικό φαινόμενο εντός ενός πλαισίου άνισων κοινωνικών σχέσεων, εντός των οποίων τα στερεότυπα, τα συναισθήματα και οι αφηγήσεις παίζουν σημαντικό ρόλο» (Del Felice κ.α. 2017:29). Ο διαδικτυακός Λόγος μίσους, όπως έχουμε ήδη συζητήσει, αποτελεί φαινόμενο με διαρκώς αυξητική τάση, με εξελισσόμενες μορφές, θύτες, στόχους και στρατηγικές (Gagliardone κ.α. 2015). Σε ό,τι έχει να κάνει με την κανονιστική-νομοθετική ρύθμιση του Λόγου μίσους, κανείς μπορεί να εντοπίσει διαφορετικές απόψεις σε διάφορες υπο-ενότητες αυτής της συζήτησης.

Στην παρούσα ενότητα θα παρουσιαστεί αρχικά η συζήτηση γύρω από τη νομική και αυτορρυθμιστική λογική αντιμετώπισης του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι οι προσπάθειες ρύθμισης του Λόγου μίσους μπορούν να είναι αποτελεσματικές σε αρκετές περιπτώσεις, αλλά ουσιαστικά καταπολεμούν συμπτώματα και όχι τα αίτια εκδήλωσης του Λόγου μίσους. Όπως σημειώνει ο Andre Oboler, Διευθύνων Σύμβουλος του Ινστιτούτου Πρόληψης Μίσους στο Διαδίκτυο, «όσο περισσότερο το περιεχόμενο (μίσους) παραμένει διαθέσιμο (στο διαδίκτυο), τόσο μεγαλύτερη ζημιά μπορεί να προκαλέσει στα θύματα και να ενδυναμώσει τους δράστες. Εάν καταργηθεί το περιεχόμενο σε πρώιμο στάδιο, μπορεί να περιοριστεί η «ζημιά». Αυτό, όμως, είναι σαν να καθαρίζει κανείς τα σκουπίδια: δεν σταματά τους ανθρώπους από το να παράγουν σκουπίδια, όμως, εάν δεν φροντίσει κανείς το πρόβλημα, απλώς συσσωρεύεται και επιδεινώνεται περαιτέρω» (Gagliardone κ.α. 2015:13).

Κατ' αρχήν, υπάρχει διαφωνία αναφορικά με την ίδια την ανάγκη ύπαρξης κάποιου είδους νομικής ρύθμισης επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαφορά νομικής αντιμετώπισης μεταξύ των ΗΠΑ και διαφόρων άλλων «δυτικών» χωρών (Ευρωπαϊκών και μη), με τις πρώτες να μην έχουν κάποιο συγκεκριμένο νομικό κείμενο που να ορίζει και να περιορίζει το Λόγο μίσους (Sobieraj 2019) και τις δεύτερες να έχουν ενσωματώσει στα νομικά τους συστήματα διατάξεις που ποινικοποιούν διάφορες μορφές του Λόγου μίσους (Waldron 2012 ·Gagliardone κ.α. 2015:11). Η λογική των ΗΠΑ βασίζεται στην αποφυγή επιβολής οποιουδήποτε περιορισμού στην ελευθερία

του Λόγου που ορίζει η Πρώτη Τροποποίηση (First Amendment) (Strossen 2018). Συνεπώς, το πνεύμα της μη ποινικοποίησης του Λόγου μίσους στηρίζεται στο επιχείρημα ότι αυτός συνιστά πρωτίστως Λόγο και δευτερευόντως έκφραση μίσους, μολονότι νομικοί στις ΗΠΑ έχουν διατυπώσει την άποψη ότι η όποια απαγόρευση/ποινικοποίηση του Λόγου μίσους δεν έρχεται σε αντίθεση με τη Συνταγματική πρόβλεψη της Πρώτης Τροποποίησης (Sobieraj 2019), ακριβώς διότι εκφέρει μίσος για ταυτοτικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων που στοχεύει, άρα υποβαθμίζει την ελευθερία της έκφρασης που αποτελεί τον πυρήνα της Πρώτης Τροποποίησης. Αυτή είναι και η λογική που μπορεί να ανιχνευθεί στα νομικά συστήματα αρκετών χωρών (Καναδάς, Γαλλία, Γερμανία κλπ.), οι οποίες έχουν θεσπίσει συγκεκριμένες νομικές διατάξεις κατά του Λόγου μίσους. Λόγω, όμως, του έντονα πολιτισμικού/ιδεολογικού χαρακτήρα του Λόγου μίσους, υπάρχουν τόσο ομοιότητες, όσο και διαφορές στον τρόπο προσέγγισης του Λόγου μίσους στα νομικά κείμενα των χωρών που προκρίνουν τη νομική του αντιμετώπιση (Assimakoroulos, Baiden και Millar 2017:10· Jakubowicz κα. 2017:185· Waldron 2012:8-9).

Όμοιως, και στην περίπτωση της νομικής αντιμετώπισης του Λόγου μίσους, υπάρχει διχογνωμία αναφορικά με την αποτελεσματικότητα των μεθόδων που ακολουθούνται. **Όσοι τάσσονται υπέρ της νομοθετικής/ποινικής αντιμετώπισης του Λόγου μίσους υποστηρίζουν ότι το κράτος έχει ευθύνη να καταπολεμήσει την προπαγάνδα μίσους.** Οι υποστηρικτές της ποινικοποίησης ανησυχούν για την πιθανή μετάδοση του μίσους, την ψυχολογική βλάβη που πιθανόν να υποστεί οποιαδήποτε μειονοτική ομάδα που στοχεύουν οι εκφραστές του Λόγου μίσους, και την απειλή για τη σταθερότητα και την ηρεμία της κοινωνίας σε περίπτωση που η προπαγάνδα μίσους επιτύχει να διαδώσει τα μηνύματά της στην πλειοψηφία (Cohen-Almagor 2012:44). Στηρίζουν, δε, περαιτέρω αυτή τους την άποψη, λέγοντας ότι «σε έναν τέλειο κόσμο, θα απαντούσαμε στο μίσος με εκπαίδευση, όχι νόμους. Όμως, ο κόσμος μας δεν είναι τέλειος και η ιστορία έχει δείξει ότι ο Λόγος μίσους μπορεί να οδηγήσει σε τρομακτικά εγκλήματα» (Cohen-Almagor 2012:56): «Οι νόμοι κατά του Λόγου μίσους θα πρέπει να εφαρμόζονται. Η ελευθερία του λόγου έχει να κάνει με την προστασία του ομιλούντος από την καταπίεση της εξουσίας και όχι με το Λόγο μίσους. Συνεπώς, η εφαρμογή συγκεκριμένων νόμων ενάντια στο Λόγο μίσους δεν υποβαθμίζει την ελευθερία της έκφρασης» (ΟΕΔ).

Πιο συγκεκριμένα για το διαδίκτυο, η καταπολέμηση του Λόγου μίσους μπορεί να λειτουργεί σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο της (καθημερινής) ρύθμισης του περιεχομένου (moderation level), στο επίπεδο της εποπτείας (oversight level), και στο ρυθμιστικό επίπεδο

(regulatory level). Στο επίπεδο **ρύθμισης του περιεχομένου**, διαδικτυακές πλατφόρμες ή άτομα (π.χ. εθελοντές συντονιστές) ή οργανισμοί (π.χ. υπεργολάβοι), συμμετέχουν στη «ρύθμιση» του Λόγου μίσους, δηλαδή στην αντιπαραβολή του υπό εξέταση περιεχομένου με «κοινωνικά προτύπα» ή «πολιτικές περιεχομένου» των διαδικτυακών πλατφορμών, προκειμένου να αποφασιστεί εάν η πλατφόρμα θα επιτρέψει, θα αφαιρέσει, θα προσθέσει ετικέτες προειδοποίησης ή θα προβεί σε κάποια άλλη ενέργεια σε σχέση με το περιεχόμενο. Οι «τελικές» αποφάσεις ρύθμισης του περιεχομένου μπορεί να λαμβάνονται από ανθρώπους, εργαλεία μηχανικής μάθησης ή αλγόριθμους, ή συνδυασμό και των δύο (Brown 2020:31). Η συγκεκριμένη πρακτική αποτελεί ένα είδος «εκ των υστέρων», δηλαδή μετά τη δημοσίευση του επίμαχου μηνύματος, αυτορρύθμισης (ex-post self-regulation) (Brown 2017:15).

Στο **επίπεδο της εποπτείας** οι κανόνες, διαδικασίες και πράξεις ρύθμισης του Λόγου μίσους υπόκεινται σε εξωτερικό ή εσωτερικό έλεγχο. Αυτό που έχει σημασία στο συγκεκριμένο επίπεδο ελέγχου, είναι ότι υπάρχει αξιολόγηση της διαδικασίας ρύθμισης του περιεχομένου. Αυτή η αξιολόγηση μπορεί να πραγματοποιείται από κυβερνητικούς ή μη κυβερνητικούς οργανισμούς, από τον ίδιο το διαδικτυακό φορέα, από εθελοντές χρήστες, από ανεξάρτητες εποπτικές αρχές κλπ. (Brown 2020:32).

Στο **ρυθμιστικό επίπεδο** οι εθνικές κυβερνήσεις ή οι διεθνείς κυβερνητικοί φορείς συμμετέχουν στη διακυβέρνηση του διαδικτύου, μέσω θέσπισης νόμων και κωδίκων πρακτικής, τους οποίους οι διαδικτυακές πλατφόρμες οφείλουν να ακολουθούν, προκειμένου να μην υποστούν κυρώσεις, κατόπιν ελέγχου τους από αστυνομικές ή/και εισαγγελικές αρχές (Brown 2020:32).

Η εφαρμογή μιας τέτοιας πολυ-επίπεδης και πλουραλιστικής λογικής ελέγχου του διαδικτυακού περιεχομένου, προσφέρει -σύμφωνα με τους θιασώτες της νομικής αντιμετώπισης του φαινομένου- πολλαπλές δυνατότητες, τόσο προς όφελος των θυμάτων του Λόγου μίσους, όσο και επ' ωφελεία της δημόσιας σφαίρας και κατ' επέκταση της κοινωνίας (Brown 2020:37, 44)

Παρ' όλα αυτά, η συνεργασία μεταξύ όλων αυτών των θεσμικών παραγόντων (κυβερνήσεων διαδικτυακών εταιρειών, μη κυβερνητικών οργανώσεων ή άλλων φορέων της κοινωνίας των πολιτών) για την αντιμετώπιση του διαδικτυακού Λόγου μίσους, δεν είναι πάντα αρμονική. Αυτό συμβαίνει διότι οι φορείς αυτοί συνήθως έχουν διαφορετικά κίνητρα και σκοπούς πίσω από το σχεδιασμό και την εφαρμογή εργαλείων για τον περιορισμό του Λόγου μίσους, και αυτές οι διαφορές συχνά αντανακλώνται στους

διαφορετικούς ορισμούς του φαινομένου (Brown 2020:48) και στις διαφωνίες/συγκρούσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων, κυβερνητικών και μη (Mollen 2018:236).

Μεγάλο μέρος της προσοχής για τον εντοπισμό και την αντιμετώπιση του Λόγου μίσους στο Διαδίκτυο έχει επικεντρωθεί στις κυβερνήσεις. **Οι απόπειρες περιορισμού του Λόγου μίσους, όμως, δεν εξαντλούνται μόνο σε δημόσιο, θεσμικό επίπεδο.** Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, πάροχοι διαδικτυακών υπηρεσιών επικοινωνίας, όπως οι εταιρείες- ιδιοκτήτες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter κλπ.), έχουν προσπαθήσει να ανασχέσουν το Λόγο μίσους, διαδραματίζοντας ολοένα και σημαντικότερο ρόλο τόσο στο να επιτρέπουν όσο και στο να περιορίζουν το Λόγο μίσους. Πολλοί από τους διαδικτυακούς φορείς, ειδικά οι μηχανές αναζήτησης και οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, δραστηριοποιούνται σε υπερ-εθνικό επίπεδο και ρυθμίζουν σε καθημερινή βάση τις αλληλεπιδράσεις των χρηστών με βάση τους δικούς τους όρους λειτουργίας/χρήσης και ορισμούς του Λόγου μίσους (Brown 2017:21).

Οι διαδικτυακές εταιρείες έχουν αναπτύξει διαφορετικούς ορισμούς του Λόγου μίσους και κατευθυντήριες γραμμές για τη ρύθμισή του. Ορισμένες εταιρείες δεν χρησιμοποιούν τον όρο «Λόγο μίσους», αλλά έχουν έναν κατάλογο όρων που σχετίζονται με αυτόν (Gagliardone κ.α. 2015:29). Για παράδειγμα, το Facebook απαγορεύει το Λόγο μίσους, τον οποίο ορίζει ως: άμεσες και σοβαρές επιθέσεις σε οποιαδήποτε προστατευόμενη κατηγορία ατόμων με βάση τη φυλή, την εθνικότητα, την εθνική καταγωγή, τη θρησκεία, το φύλο, το φύλο, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την αναπηρία ή την ασθένεια. Οι αρμόδιοι της πλατφόρμας δηλώνουν ότι «εργαζόμαστε σκληρά για να καταργήσουμε τη ρητορική μίσους γρήγορα, ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις προσβλητικού περιεχομένου, συμπεριλαμβανομένου του δυσάρεστου χιούμορ, που δεν αποτελούν ρητορική μίσους σύμφωνα με τον ορισμό μας» (Jakubowicz κ.α. 2017:309). Παρά την επένδυση σε κορυφαία συστήματα στον κλάδο για τον εντοπισμό και την κατάργηση του Λόγου μίσους, το Facebook αναγνώρισε ότι: «έχει καταστεί σαφές ότι τα συστήματά μας για τον εντοπισμό και την κατάργηση της ρητορικής μίσους απέτυχαν να λειτουργήσουν τόσο αποτελεσματικά όσο θα θέλαμε.... [και] το περιεχόμενο δεν καταργείται όσο γρήγορα θα θέλαμε» (Jakubowicz κ.α. 2017:310).

Επιπρόσθετα, οι διαδικτυακές εταιρείες βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στις ειδοποιήσεις των χρηστών για περιεχόμενο που θεωρείται ακατάλληλο (Gagliardone κ.α. 2015:53) και όταν επισημαίνεται μια τέτοια περίπτωση, κρίνεται -τουλάχιστον κατ' αρχάς- βάσει των δικών τους όρων λειτουργίας κι όχι βάσει συγκεκριμένου νομοθετικού πλαισίου. Οι

συνθήκες, δε, υπό τις οποίες λειτουργούν διαδικτυακοί επικοινωνιακοί διαμεσολαβητές, όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο συνδέονται με εθνικές νομοθεσίες και διεθνείς κανονισμούς, ομάδες πίεσης και μεμονωμένους χρήστες, μεταβάλλονται συνεχώς (Gagliardone κ.α. 2015:55). Μολονότι τους έχει ζητηθεί να εξηγήσουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τη διαδικασία με την οποία ρυθμίζουν το περιεχόμενό τους, οι πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχουν μέχρι στιγμής αποφύγει να προτείνουν αυστηρότερους κανόνες και διαδικασίες, προκειμένου να εντοπίσουν το περιεχόμενο που θα πρέπει να αφαιρείται (Gagliardone κ.α. 2015:53). **Η μεγαλύτερη πρόκληση είναι πιθανώς όχι τόσο ο τρόπος με τον οποίο οι διαδικτυακές εταιρείες ορίζουν τη ρητορική μίσους, αλλά το πώς (και εάν) εφαρμόζουν τις πολιτικές περιορισμού του Λόγου μίσους**, καθώς πολλές εταιρείες υποστηρίζουν ότι δεν δημιουργούν ούτε ελέγχουν το περιεχόμενο στο διαδίκτυο και ως εκ τούτου θα πρέπει να έχουν περιορισμένη ευθύνη (Gagliardone κ.α. 2015:30).

Το ζήτημα γίνεται πιο περίπλοκο για πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης με παγκόσμια εμβέλεια (π.χ. Facebook, Twitter, Snapchat). Δεδομένου του τεράστιου όγκου δεδομένων που χειρίζονται, οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης βασίζονται κυρίως σε ειδοποιήσεις από χρήστες που αναφέρουν περιεχόμενο που θεωρούν ακατάλληλο, προσβλητικό ή επικίνδυνο. Στη συνέχεια, οι πλατφόρμες αποφασίζουν, κυρίως σύμφωνα με τους δικούς τους όρους υπηρεσίας, εάν θα πρέπει να καταργηθεί αυτό το περιεχόμενο ή εάν πρέπει να ληφθούν άλλα μέτρα για να περιοριστεί η πρόσβαση σε αυτό ή η δυνατότητα των δημιουργών της να συνεχίσουν να χρησιμοποιούν την υπηρεσία της πλατφόρμας (Gagliardone κ.α. 2015:31).

Οι έχοντες κριτική στάση απέναντι στη νομική διαχείριση του Λόγου μίσους ισχυρίζονται ότι οι νόμοι, αν και καλοπροαίρετοι, δεν κάνουν πολλά για την αντιμετώπιση των πραγματικών προβλημάτων του Λόγου μίσους, επειδή εφαρμόζουν μια ιδιωτική και εξατομικευμένη διαδικασία επίλυσης για κάτι που είναι ουσιαστικά ένα δημόσιο/κοινωνικό πρόβλημα, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει ελάχιστο περιθώριο για την άμεση αντιμετώπιση των ευρύτερων κοινωνικών αιτιών και συνεπειών του Λόγου μίσους. Παράλληλα, η όποια -ατομοκεντρική- επίλυση του ζητήματος επαφίεται σε άτομα που είναι πρόθυμα να υποβάλουν επίσημη καταγγελία: *«Τα θύματα νιώθουν ανήμπορα (να αντιδράσουν), καθώς δεν υπάρχει συγκεκριμένη νομοθεσία. Η αστυνομία είναι αναποτελεσματική, εκτός εάν λάβει καταγγελία για ευθεία απειλή κατά της ζωής»* (ΠΔ). Επιπρόσθετα, οι νόμοι σε αρκετές περιπτώσεις προτείνουν έναν αρκετά περιοριστικό ορισμό του Λόγου μίσους, με αποτέλεσμα αρκετές περιπτώσεις εκφοράς Λόγου μίσους να

παραμένουν εκτός νομικού πλαισίου (Heinze 2016:4· Gelber 2002:1·Gagliardone κ.α. 2015:16· Brown 2020:48-49). Επιπλέον, η νομοθετική ρύθμιση του λόγου μίσους μπορεί να «εξαναγκάσει» τους φορείς του να «εξαφανιστούν», αφαιρώντας την ευκαιρία από την κοινωνία να καταγράψει τους εκφραστές μίσους, ενώ ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι και οι εκφραστές μίσους χάνουν την «ευκαιρία» να εκτονώσουν το μίσος τους λεκτικά, πριν μετουσιώσουν τις πεποιθήσεις τους σε πράξεις φυσικής βίας (Brown 2017:17· Cohen-Almagor 2012:44).

Όπως δηλώνει ο Ειδικός Εισηγητής του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ για θέματα μειονοτήτων, «είναι αλήθεια ότι τα εγκλήματα μίσους σπάνια συμβαίνουν χωρίς προηγούμενο στιγματισμό των στοχευμένων ομάδων και υποκίνηση σε περιστατικά μίσους». Ταυτόχρονα, «μόνο οι πιο φρικτές μορφές ρητορικής μίσους, δηλαδή αυτές που συνιστούν υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα και βία, θεωρούνται γενικά παράνομες». Ο εισηγητής συνεχίζει σημειώνοντας τη σημασία της διάκρισης μεταξύ τριών τύπων Λόγου μίσους (Gagliardone κ.α. 2015:15-16):

(α) έκφραση που συνιστά αδίκημα βάσει του διεθνούς δικαίου που μπορεί να διωχθεί ποινικά,

(β) έκφραση που δεν τιμωρείται ποινικά, αλλά μπορεί να δικαιολογήσει ορισμένα περιοριστικά μέτρα, (γ) έκφραση που δεν δημιουργεί ποινικές ή αστικές κυρώσεις, αλλά εξακολουθεί να εγείρει ανησυχίες όσον αφορά την ανοχή και τον σεβασμό προς τους άλλους.

Αυτό που υπογραμμίζει είναι ότι ενώ υπάρχει δυνατότητα νομικής αντιμετώπισης όσον αφορά τον τύπο (α), τα νομικά μέτρα δεν μπορούν να θεωρηθούν ως επαρκής απάντηση στο πλήρες φάσμα του Λόγου που μπορεί να δημιουργήσει το υπόβαθρο για τη διάπραξη εγκλημάτων μίσους.

Πέραν των «αμιγώς» νομικών ζητημάτων υπάρχει και η διαπλοκή του νόμου με την εξουσία. Από κοινωνιολογική ή ανθρωπολογική άποψη γνωρίζουμε ότι ο νόμος επιβάλλει τα ήθη της νομοθετικής ελίτ που μπορεί να ελέγχει το περιεχόμενο του νόμου και, κατά συνέπεια να τον εκμεταλλεύεται κατά το δοκούν (Strossen 2018:6). Για παράδειγμα, ο νόμος περί ρητορικής μίσους στο Απαρτχάιντ της Νότιας Αφρικής χρησιμοποιήθηκε για να ποινικοποιήσει την κριτική κατά της λευκής κυριαρχίας, γεγονός που αναδεικνύει την πιθανή πολιτική εκμετάλλευση των όποιων μέτρων κατά του Λόγου μίσους (Gagliardone κ.α. 2015:15). Η δυνατότητα της κυβέρνησης να «εξουδετερώνει» ιδέες που είναι δυσάρεστες και ενοχλητικές, όχι μόνο υπονομεύει την ελευθερία και τη δημοκρατία, αλλά

ανατρέπει και τους στόχους ισότητας και δικαιοσύνης, στους οποίους υποτίθεται ότι αποσκοπούν οι νόμοι για το Λόγο μίσους. Τέτοιοι νόμοι εφαρμόζονται για την καταστολή των μη δημοφιλών ομιλητών και ιδεών, και πολύ συχνά εφαρμόζονται ακόμη και για να καταπνίξουν το Λόγο των ευάλωτων, περιθωριοποιημένων μειονοτικών ομάδων που υποτίθεται πως πρέπει να προστατεύσουν (Strossen 2018:15).

Βάσει των προαναφερθέντων προβληματικών σημείων της νομικής ρύθμισης του Λόγου μίσους, ορισμένοι θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι επειδή ακριβώς το έγκλημα του Λόγου μίσους είναι ένα εξαιρετικά προβληματικό αδίκημα, και επειδή η λογοκρισία επιβαρύνει τη δημοκρατία, είναι καλύτερα να ανταποκριθούμε στην απειλή του Λόγου μίσους με περισσότερο διάλογο παρά με ποινικές κυρώσεις (Cohen-Almagor 2012:43· Gelber 2002:1). Εξ άλλου δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι κάθε (νομική-ρυθμιστική) παρέμβαση στην άρθρωση δημόσιου Λόγου αποτελεί εκ των υστέρων επέμβαση (θεραπεία), η οποία μπορεί να «ρυθμίζει» το πρόβλημα, αλλά δεν το εξαλείφει. Η όποια ριζική αντιμετώπιση του φαινομένου θα πρέπει να αποσκοπεί στην πρόληψη εκδήλωσής του, στην αναζήτηση των κοινωνικών-πολιτισμικών αιτιών που το προκαλούν και στην «εξουδετέρωσή» τους μέσω της σταδιακής προσθήκης στο κοινωνικό DNA (Κατασκευή Ι) της ανάγκης σεβασμού των ατομικών και κοινωνικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και -στην προκειμένη περίπτωση- όσων συνδεόνται με τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων.

Το 2015, **Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενάντια στο Ρατσισμό και τη Μισαλλοδοξία** (ECRI) δημοσίευσε έκθεση που επικρίνει τους Ευρωπαϊκούς νόμους για το Λόγο μίσους ως ανεπαρκώς αποτελεσματικούς και δυνητικά ακόμη και αντιπαραγωγικούς· η έκθεση καλούσε τις Ευρωπαϊκές χώρες να δώσουν προτεραιότητα σε μη λογοκριτικά εναλλακτικά μέτρα, συμπεριλαμβανομένης της απάντησης (στο Λόγο μίσους), καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι είναι «πολύ πιο πιθανό να αποδειχθούν πιο αποτελεσματικά στην τελική εξάλειψη του Λόγου μίσους και των πιθανών επιβλαβών συνεπειών του, από τη λογοκρισία». Την ίδια χρονιά και στο ίδιο πνεύμα, η UNESCO δημοσίευσε έκθεση σχετική με την αντιμετώπιση του Λόγου μίσους, η οποία προέκρινε τη λογική της «απάντησης» έναντι της «καταπίεσης» για την αντιμετώπιση του Λόγου μίσους (Strossen 2018:24). Το 2017, το Ευρωπαϊκό Κέντρο Ελευθερίας του Τύπου και των ΜΜΕ (ECPMF), που εδρεύει στη Γερμανία, εξέδωσε δήλωση κατά της προτεινόμενης γερμανικής νομοθεσίας που απαιτεί από τα κοινωνικά μέσα να μπλοκάρουν ή να καταργούν το Λόγο μίσους, εξηγώντας ότι η «καταπολέμηση της παράνομης υποκίνησης σε βία, του μίσους και των διακρίσεων είναι

πράγματι κρίσιμη, αλλά η λογοκρισία της έκφρασης δεν έχει αποδειχθεί ποτέ αποτελεσματική. Μάλλον με περισσότερο Λόγο μπορούν οι κοινωνίες μας να βοηθηθούν ουσιαστικά» (Strossen 2018:24).

Η πρόοδος που έχουμε ήδη κάνει, μέσω περισσότερου Λόγου, όχι λιγότερου, θα πρέπει να μας ενθαρρύνει να συνεχίσουμε αυτή την πορεία. Όλοι μας θα πρέπει να ασκούμε το πλέον απαραίτητο δικαίωμα για την προώθηση αυτού του ζωτικής σημασίας σκοπού: το δικαίωμα να μην μένουμε σιωπηλοί (Strossen 2018:186): *«Το να μη μιλάς μπορεί να είναι και λάθος, γιατί επικρατούν αυτοί που ασκούν ρητορική μίσους και μειώνονται οι πιο συνετές και πιο ψύχραιμες φωνές που θα μπορούσαν να την αντιμετωπίσουν»* (ΝΔ).

Η περιγραφή αυτού που συνιστά Λόγο μίσους και οι κανονισμοί που θα πρέπει να εφαρμόζονται για την καταπολέμησή του, συνιστούν «προβληματικά» σημεία, καθώς η νομοθεσία διαφέρει από χώρα σε χώρα. Ο ορισμός και η ταξινόμηση του Λόγου μίσους εξαρτάται από το περιεχόμενο και τον τόνο της έκφρασης, την πρόθεση αυτού που τον εκφέρει, το επικοινωνιακό πλαίσιο, τον στόχο της έκφρασης και τον αντίκτυπο στο στοχευμένο άτομο ή ομάδα. Η έκθεση της UNESCO του 2015 σχετικά με το Λόγο μίσους σε διαδικτυακά περιβάλλοντα αναγνωρίζει αυτές τις προκλήσεις και επισημαίνει την πρόκληση της εφαρμογής των ορισμών στην πράξη, όταν τα όρια είναι συχνά θολά.

Παρά τα όποια προβλήματα, ο ορισμός του Λόγου μίσους ως παραβίαση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η καταπολέμησή του με νομικά μέσα αποτελεί επιτακτική ανάγκη. **Ο Λόγος μίσους μπορεί να εντοπίζεται και να υπόκειται σε κυρώσεις σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία**, ωστόσο, θα πρέπει επίσης να γίνεται αντιληπτός ως ένα ανησυχητικό κοινωνικό φαινόμενο που διαβρώνει τα θεμέλια των δημοκρατικών κοινωνιών, όπως ο σεβασμός της διαφορετικότητας, και που οι βασικές αιτίες του πρέπει να αντιμετωπιστούν, διαφορετικά μόνο τα «συμπτώματα» μπορούν να μετριαστούν (Del Felice κ.α. 2017:33).

3.1.1 Το διεθνές θεσμικό πλαίσιο

Όπως παραθέτει και η Cochliou (2020), η ελευθερία της έκφρασης έχει αναγνωριστεί ως ένα από τα πλέον θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και κατά συνέπεια προβλέπεται σε κάθε σχετική διεθνή Συνθήκη. Το απόλυτο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης έχει ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι προστατεύονται από τις Συνθήκες. Παρά τις «πρόνοιες» των Συνθηκών γύρω από την ελευθερία της έκφρασης, σε ό, τι αφορά το διαδικτυακό Λόγο μίσους, οι περισσότερες Συνθήκες δεν περιέχουν ευθείες αναφορές.

Παρ' όλα αυτά, τα βασικά διεθνή εργαλεία προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Universal Declaration of Human Rights-UDHR 1948) και η Διεθνής Συνθήκη Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (International Covenant on Civil and Political Rights-ICCPR 1966) αναφέρονται σε ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων και φυλετικών ή άλλων διακρίσεων, αποτελώντας βασικούς χάρτες προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και «πυξίδα» για όποια άλλα διεθνή ή εθνικά νομικά κείμενα.

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αποτελεί τη βάση για κάθε διεθνή νομοθεσία αναφορικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, μολονότι δεν αποτελεί δεσμευτικό νομικό κείμενο. Το Άρθρο 2 αναφέρει ότι:

«Κάθε άνθρωπος είναι υποκείμενο όλων των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναφέρονται στην παρούσα Διακήρυξη, χωρίς καμιά απολύτως διάκριση, όπως το φύλο, η γλώσσα, η θρησκεία, οι πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, η εθνική ή κοινωνική καταγωγή, η περιουσία, η γέννηση ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση. Επίσης δεν είναι επιτρεπτό να γίνεται καμιά διάκριση λόγω του πολιτικού, νομικού ή διεθνούς καθεστώτος της χώρας από την οποία προέρχεται κανείς, είτε πρόκειται για χώρα ή εδαφική περιοχή ανεξάρτητη, είτε για χώρα μη ανεξάρτητη, υπό εποπτεία ή υπό οποιονδήποτε άλλο περιορισμό κυριαρχίας».

Επιπλέον, το Άρθρο 7 ορίζει ότι: «Όλοι είναι ίσοι απέναντι στο νόμο και έχουν εξίσου δικαίωμα στην προστασία του νόμου, χωρίς καμιά απολύτως διάκριση. Όλοι δικαιούνται να προστατευτούν από διακρίσεις που παραβιάζουν την παρούσα Διακήρυξη αλλά και από προκλήσεις τέτοιων διακρίσεων». Επιπρόσθετα, η ελευθερία της γνώμης προστατεύεται από το Άρθρο 19: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει το να εκφράζει τις απόψεις του χωρίς να υφίσταται δυσμενείς συνέπειες καθώς και το να αναζητά, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης και οπουδήποτε στον κόσμο».

Η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ υιοθέτησε στις 21 Δεκεμβρίου του 1965 τη Σύμβαση για την Κατάργηση κάθε μορφής Φυλετικών Διακρίσεων (Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination-CERD). Αρχικά, το Άρθρο 1, παράγραφος 1, θέτει τον ορισμό της ρατσιστικής διάκρισης:

«Οποιαδήποτε διάκριση, εξαίρεση, παρεμπόδιση ή προτίμηση βασιζόμενη στη φυλή, το χρώμα, την καταγωγή, ή την εθνική ή εθνοτική προέλευση με σκοπό ή

αποτέλεσμα την εκμηδένιση ή διακινδύνευση της αναγνώρισης, απόλαυσης, άσκησης, με όρους ισότητας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, μορφωτικό ή οιονδήποτε άλλον τομέα του δημοσίου βίου».

Επιπρόσθετα, το Άρθρο 4, ορίζει τις αρχές του ρατσισμού και της ελευθερίας της έκφρασης:

«Τα Κράτη μέλη καταδικάζουν κάθε προπαγανδιστική ενέργεια και όλες τις οργανώσεις οι οποίες βασίζονται σε ιδέες ή θεωρίες περί ανωτερότητας μιας φυλής ή ομάδας προσώπων ενός χρώματος ή εθνολογικής προέλευσης ή προσπαθούν να δικαιολογήσουν ή να προάγουν το φυλετικό μίσος και κάθε μορφής διάκριση και αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εφαρμόσουν άμεσα και θετικά μέτρα ενδεδειγμένα για την εξάλειψη κάθε παρότρυνσης προς διάκριση και, γι' αυτό το σκοπό, να τηρούν τις αρχές που περιλαμβάνονται στην Παγκόσμια Δήλωση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων, τα οποία αναφέρονται ρητά στο 5ο άρθρο της παρούσας Σύμβασης».

Στη συνέχεια η Σύμβαση ορίζει ρητά ότι τα κράτη οφείλουν να τιμωρούν κάθε διάδοση ιδεών που βασίζεται σε φυλετικά κριτήρια, καθώς επίσης και να απαγορεύουν κάθε δραστηριότητα και χρηματοδότηση των σχετικών οργανώσεων.

Παρόλο που υπάρχει ισχυρό υπόβαθρο στη διεθνή νομοθεσία, όσον αφορά στις συνθήκες και τις συμβάσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα κράτη μέλη, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες, δεν προστατεύουν τους πολίτες τους από φυλετικές διακρίσεις, μισαλλοδοξίες, ρητορική μίσους κ.λπ. Επομένως, η ρητορική ερώτηση που τίθεται είναι εάν τα κράτη κάνουν αρκετά για να προστατεύσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα έναντι της κοινωνικής ανισότητας και των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

3.1.2 Ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο

Πέραν των συνθηκών του ΟΗΕ, η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) έχει αναπτύξει τη δική της νομολογία ενάντια στις διακρίσεις, μέσω της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου-ΕΣΔΑ (European Convention on Human Rights-ECHR) (2010) και φυσικά μέσω της νομοθεσίας της. Η Ε.Ε. προάγει επίσης την αρχή της ισότητας και της μη-διάκρισης ως θεμελιώδες στοιχείο αρκετών συνθηκών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (Ε.Σ.), ενώ η προστασία απέναντι σε κάθε είδους διάκριση αποτελεί κύριο σκοπό του Συμβουλίου όταν αναπτύσσει νέους κανόνες και ρυθμίσεις. Η ΕΣΔΑ υπήρξε μία από τις πρώτες συνθήκες για

τα ανθρώπινα δικαιώματα, εμπνευσμένη από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και καλεί τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. να αναγνωρίσουν και να σεβαστούν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Υπό αυτή τη λογική το Άρθρο 14 απαγορεύει κάθε είδους διάκριση:

«Η χρήσις των αναγνωριζομένων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως».

Επιπρόσθετα, το Πρωτόκολλο 12 που ενσωματώθηκε το 2000 στην ίδια Σύμβαση, επεκτείνει την απαγόρευση των διακρίσεων και για την ωφέλεια από κάθε νομικό δικαίωμα, ακόμα και στις περιπτώσεις που το νομικό αυτό δικαίωμα δεν προστατεύεται από τη Συνθήκη, με την προϋπόθεση ότι διατίθεται από το εκάστοτε εθνικό δίκαιο. Αυτό εγγυάται ίσα δικαιώματα τόσο υπό τη Σύμβαση, όσο και υπό τις εθνικές νομοθεσίες.

Επιπρόσθετα, ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (European Social Charter) που υιοθετήθηκε το 1996, προστατεύει το δικαίωμα όλων των εργαζομένων σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση, σε ό,τι αφορά την εργασία, απαγορεύοντας τις διακρίσεις βάσει φύλου. Παράλληλα, η Σύμβαση-πλαίσιο του Ε.Σ. για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων που εκδόθηκε το 1994 και τέθηκε σε ισχύ το 1998, αποτελείται από διατάξεις απαγόρευσης των διακρίσεων, όπως επίσης και η Σύμβαση του ΣτΕ κατά της εμπορίας ανθρώπων (trafficking) και η Σύμβαση του Ε.Σ. για την πρόσβαση σε επίσημα έγγραφα. Ομοίως, το Πρωτόκολλο για την Ξενοφοβία και τον Ρατσισμό (2015) στη Σύμβαση του Ε.Σ. για το έγκλημα στον κυβερνοχώρο περιέχει όρους σχετικά με τη διανομή ρατσιστικού υλικού μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του διαδικτύου και αποτελεί, κατά συνέπεια, ένα σημαντικό εργαλείο για την καταπολέμηση της διαδικτυακής ρητορικής μίσους.

Αντίστοιχα, η Επιτροπή Υπουργών του Ε.Σ. ενέκρινε στις 30 Οκτωβρίου 1997 τη σύσταση υπ' αριθμό R (97) 20 προς στα κράτη μέλη σχετικά με το Λόγο μίσους. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η σύσταση περιέχει έναν ορισμό του Λόγου μίσους και καταδικάζει όλες τις μορφές έκφρασης που προκαλούν ρατσισμό, ξενοφοβία, αντισημιτισμό και μισαλλοδοξία και τονίζει την ανάγκη θέσπισης κατευθυντήριων γραμμών για τις Κυβερνήσεις των κρατών μελών σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης αυτών των μορφών έκφρασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύσταση γνωστοποιεί ότι τέτοιοι τρόποι έκφρασης μπορεί να προκαλέσουν

μεγαλύτερη ζημιά όταν κυκλοφορούν μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Επιπλέον, η Επιτροπή Υπουργών υιοθέτησε τη Σύσταση αριθ. R (97) 21 προς τα κράτη-μέλη σχετικά με τα μέσα ενημέρωσης και την προώθηση μιας νοοτροπίας ανεκτικότητας (1997). Η Σύσταση αναφέρει ότι τα μέσα ενημέρωσης θα μπορούσαν να συμβάλουν ουσιαστικά στην καταπολέμηση της ξενοφοβίας, προωθώντας την ιδέα του σεβασμού και της πολυπολιτισμικής κατανόησης.

Παρ' όλα αυτά, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει λάβει πολλές καταγγελίες για παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ και έχει καταλήξει στα εξής:

«Η ανοχή και ο σεβασμός της ίσης αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων αποτελούν τα θεμέλια μιας δημοκρατικής, πλουραλιστικής κοινωνίας. Ωστόσο, ως ζήτημα αρχής, μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητο σε ορισμένες δημοκρατικές κοινωνίες να επιβάλουν κυρώσεις ή ακόμη και να αποτρέψουν όλες τις μορφές έκφρασης που εξαπλώνουν, υποκινούν, προωθούν ή δικαιολογούν το μίσος που βασίζεται στη μισαλλοδοξία..., υπό την προϋπόθεση ότι τυχόν «διατυπώσεις», «προϋποθέσεις», «περιορισμοί» ή «κυρώσεις» που επιβάλλονται είναι ανάλογι προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό» (Erbakan v. Turkey judgment of 6 July 2006, § 56).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) έχει υιοθετήσει μεγάλο αριθμό νομοθετικών διατάξεων για τις διακρίσεις που πρέπει να εφαρμόσουν τα κράτη-μέλη. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. βασίζεται στην ΕΣΔΑ και περιλαμβάνει διατάξεις σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης (Άρθρο 11) και την απαγόρευση των διακρίσεων (Άρθρο 21). Η Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1999, έδωσε στο Κοινοβούλιο της Ε.Ε. την εξουσία να εγκρίνει μεθόδους καταπολέμησης των διακρίσεων, όπως η εφαρμογή δεσμευτικής νομοθεσίας για τις διακρίσεις λόγω φύλου, φυλής, εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού. Για το σκοπό αυτό, η Ε.Ε. εξέδωσε τέσσερις οδηγίες που βασίζονται στα άρθρα 153 και 157 (παλαιότερα άρθρα 137 και 141) της συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (ίσα δικαιώματα ανδρών και γυναικών στο χώρο εργασίας και ίση αμοιβή ανδρών και γυναικών)².

² Α) Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία - *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 303 της 02/12/2000 σ. 0016 - 0022.*

Β Οδηγία 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνικής τους καταγωγής - *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 180 της 19/07/2000 σ. 0022 - 0026.*

Με βάση τα προαναφερθέντα, η νομοθεσία της Ε.Ε. και τα θεσμικά της όργανα εμφανίζονται αρκετά έως πολύ προοδευτικά αναφορικά με τις διακρίσεις, παρέχοντας προστασία σε συγκεκριμένες ομάδες με σκοπό την ενίσχυση της ίσης πρόσβασης στην αγορά εργασίας, καθώς και την απαγόρευση των διακρίσεων όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. έχουν μεταφέρει τις σχετικές οδηγίες στους εθνικούς νόμους, ενώ στα περισσότερα κράτη ισχύουν νομοθεσίες που προστατεύουν τους πολίτες από κοινωνικές διακρίσεις, σε πλαίσιο ευρύτερο από τις οδηγίες της Ε.Ε. Ωστόσο, υπάρχουν πολλά κενά στην εφαρμογή αυτών των νόμων.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, στην Ε.Ε., δεν υφίσταται συγκεκριμένος νόμος για την αντιμετώπιση του διαδικτυακού Λόγου μίσους. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν αναφέρεται ρητά σε Λόγο μίσους σε καμία από τις διατάξεις του. Ωστόσο, προστατεύει τόσο την ελευθερία της έκφρασης (άρθρο 11) όσο και το δικαίωμα στην απαγόρευση των διακρίσεων (άρθρο 21), τα οποία πρέπει να θεωρούνται ως βάση για την προστασία από το Λόγο μίσους. Επιπλέον, η καταπολέμηση του ρατσισμού αποτελεί σταθερό στόχο για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Για το σκοπό αυτό, η Ε.Ε. εφάρμοσε στρατηγική κατά οποιασδήποτε μορφής ρατσισμού και διακρίσεων που αντικατοπτρίζεται προφανώς στην έκδοση της απόφασης-πλαίσιου για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκφράσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου³. Βάσει της απόφασης αυτής, τα κράτη μέλη λαμβάνουν όλα τα δέοντα μέτρα για την επιβολή κυρώσεων σε αδικήματα που συνιστούν Λόγο μίσους, όπως περιγράφεται στο κείμενο της απόφασης, δηλαδή, τη δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους που στρέφεται εναντίον μιας ομάδας ατόμων ή μέλους ομάδας ατόμων, η οποία ορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, την καταγωγή, τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις ή την εθνική ή εθνοτική καταγωγή.

Σε μια προσπάθεια να ρυθμίσει την ψηφιακή σφαίρα, η οποία χαρακτηρίζεται από εγγενή πολυπλοκότητα αναφορικά με οποιαδήποτε προσπάθεια νομικής ρύθμισης, η Ε.Ε. έχει στραφεί σε ήπια νομικά μέτρα. Το Μάιο του 2016, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συμφώνησε με το Facebook, τη Microsoft, το Twitter και το YouTube πάνω σε έναν «κώδικα

Γ) Οδηγία 2004/113/ΕΚ του Συμβουλίου, της 13ης Δεκεμβρίου 2004, για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών.

Δ) Εγχειρίδιο για την Ένταξη της Διάστασης του Φύλου: Πολιτικές Απασχόλησης, Κοινωνικής Ενσωμάτωσης και Κοινωνικής Προστασίας: <https://eige.europa.eu/node/636>.

³ Απόφαση-Πλαίσιο 2008/913/ΔΕ του Συμβουλίου της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου, ΕΕ L 328/55 της 6.12.2008.

συμπεριφοράς για την αντιμετώπιση του παράνομου διαδικτυακού Λόγου μίσους»⁴. Αυτός ο κώδικας έχει θέσει τη βάση για ένα σύνολο μέτρων που πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή από τις εταιρείες τεχνολογίας για την αντιμετώπιση του Λόγου μίσους στις πλατφόρμες τους. Επιπλέον, οι εταιρείες καλούνται να καθιερώσουν ένα σύνολο κανόνων που ορίζονται ως «Κανόνες ή κοινοτικές κατευθυντήριες γραμμές», βάσει των οποίων απαγορεύουν σε μεμονωμένους χρήστες να εκμεταλλευτούν τις πλατφόρμες τους για να υποκινήσουν βία ή να διασπείρουν μίσος. Στην πράξη, τα πρότυπα που περιγράφονται στον κώδικα δεν δεσμεύουν τις διαδικτυακές πλατφόρμες. Αντί να συμμετέχουν στον Κώδικα, οι διαδικτυακοί πάροχοι συμφωνούν να αυτορυθμίζονται αναλόγως με καθαρά εθελοντικό τρόπο. Με τα χρόνια, το Instagram, το Google+, το Snapchat, το Dailymotion και το Jeuxvideo.com εντάχθηκαν στον κώδικα. Ο Κώδικας αυτός αξιολογείται για την αποτελεσματικότητά του σε ετήσια βάση⁵.

Ως εκ τούτου, είναι προφανές ότι η ΕΕ προσπαθεί να θεσπίσει εναρμονισμένα πρότυπα για την καταπολέμηση του διαδικτυακού Λόγου μίσους και των εγκλημάτων μίσους γενικά, αλλά η εμπλοκή της εθνικής και της κοινοτικής νομοθεσίας σε συνάρτηση με τον παγκόσμιο χαρακτήρα του διαδικτύου έχει ως αποτέλεσμα την έλλειψη συγκεκριμένης νομοθεσίας επί του θέματος και τη συνακόλουθη «προβληματική» ρύθμιση του πεδίου.

3.1.3 Ο διαδικτυακός Λόγος μίσους και το νομικό πλαίσιο στην Ελλάδα και την Κύπρο

Τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο ο διαδικτυακός Λόγος μίσους αποτελεί ένα διογκούμενο πρόβλημα, για το οποίο δεν υπάρχει ακριβής μέθοδος καταγραφής.

Και στις δύο χώρες αυτό μπορεί να αποδοθεί σε τρεις γενικούς παράγοντες:

1. Στις προκατειλημμένες κοινωνικές στάσεις απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες ατόμων με χαρακτηριστικά αναφοράς τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία,
2. Στην εξέλιξη των διαδικτυακών μέσων και την έλλειψη ευαισθητοποίησης των χρηστών όσον αφορά το γεγονός ότι εμπλέκονται σε Λόγο μίσους,
3. Καθώς και στην έλλειψη κατάλληλων εργαλείων για την αναγνώριση και την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους.

⁴ ΕΕ, Κώδικας δεοντολογίας για την καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο, 30 Ιουνίου 2016.

⁵ Οι εκθέσεις αξιολόγησης βρίσκονται στη διεύθυνση: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_en

Τόσο η Ελλάδα, όσο και η Κύπρος βρίσκονται πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο σε ό,τι έχει να κάνει με ξενοφοβικές συμπεριφορές. Στην Ελλάδα, επί σειρά ετών, ειδικά εντός της οικονομικής κρίσης και του προσφυγικού ζητήματος, ο ρατσισμός και η ξενοφοβία βρίσκονται σε άνοδο (Ευρωβαρόμετρο 419 2014· Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 2018· ECRI 2016). Στην Κύπρο, η πλειονότητα των περιστατικών εκφοράς Λόγου μίσους στη δημόσια σφαίρα έχει αποδέκτες πρόσφυγες, μετανάστες και Τουρκοκύπριους, ενώ έχουν καταγραφεί αρκετά περιστατικά δημοσιογράφων που αναπαράγουν Λόγο μίσους, ο οποίος προέρχεται από κυβερνητικά στελέχη και μέλη του κοινοβουλίου (In-Cyprus 2020).

Την ίδια στιγμή, τα **στερεότυπα γύρω από το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου κυριαρχούν και στις δύο χώρες** (Ευρωβαρόμετρο 437 2015), δημιουργώντας εύφορο έδαφος για Λόγο μίσους εναντίον της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας. Η πρόσφατη δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου, ακτιβιστή της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, που ξυλοκοπήθηκε μέχρι θανάτου μέρα-μεσημέρι, ενώ προσπαθούσε να βγει από κοσμηματοπωλείο, και η συνακόλουθη παρουσίασή του από πολλά ελληνικά ΜΜΕ ως «ναρκομανή ληστή» είναι ενδεικτικά παραδείγματα των κοινωνικών διακρίσεων βάσει σεξουαλικού προσανατολισμού.

Στην Ελλάδα και την Κύπρο, η άνοδος του blogging και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (κυρίως του Facebook) επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με τις ειδήσεις και συνακόλουθα τη συγγραφή και την αναφορά ειδήσεων. Στην Ελλάδα, μια χώρα με υψηλή πολιτική πόλωση και «παραδοσιακή» εργαλειοποίηση των μέσων ενημέρωσης (Hallin & Papathanassopoulos, 2002), φαίνεται ότι η έλευση των κοινωνικών μέσων ενημέρωσης έχει επηρεάσει το περιβάλλον των ειδήσεων σε διάφορα επίπεδα. Λόγω του γρήγορου ρυθμού παραγωγής και κατανάλωσης ειδήσεων, οι δημοσιογράφοι συχνά θυσιάζουν την αξιοπιστία και την ακρίβεια για λόγους εμπορικών σκοπιμοτήτων.

Επιπλέον, **η Ελλάδα δεν διαθέτει κατάλληλο νομικό πλαίσιο που να αναφέρεται συγκεκριμένα στο Λόγο μίσους.** Ωστόσο, τον Σεπτέμβριο του 2014 το ελληνικό κοινοβούλιο επικύρωσε τον νόμο 4285/2014, ο οποίος είναι πιο γνωστός ως **αντιρατσιστικός νόμος**, βάσει του οποίου μπορεί να διώκεται ο Λόγος μίσους που υποκινεί εγκληματικές δραστηριότητες. Ακτιβιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν κρύβουν την ανησυχία τους για τον εν λόγω νόμο, λόγω «κρυφών κινδύνων», καθώς ο επαναπροσδιορισμός των αρχών της ελεύθερης έκφρασης που επριλαμβάνει, μπορεί να οδηγήσει στον περιορισμό της. Παρ' όλα αυτά, **ο αντιρατσιστικός νόμος έχει κριθεί ως καινοτόμος με την έννοια ότι έχει**

διευρύνει τον ορισμό της διάκρισης, με συνέπεια εκδηλώσεις ρατσισμού και ξενοφοβίας να μπορούν να θεωρηθούν ποινικό αδίκημα. Πριν από τον αντιρατσιστικό νόμο, ο ρατσισμός και άλλες μορφές διακρίσεων ρυθμιζόνταν από διάφορα νομικά κείμενα στο εθνικό νομικό πλαίσιο καθώς και από διεθνείς συμβάσεις που έχει επικυρώσει η Ελλάδα.

Σε ό,τι αφορά στην Κύπρο, η νομική αντιμετώπιση ορισμένων μορφών ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού κώδικα ξεκίνησε το 2011 με το νόμο 134(I)/2011, ο οποίος ενσωμάτωσε την απόφαση 2008/913 του Συμβουλίου της Ευρώπης. Οποιαδήποτε αναφορά στο μίσος στον νόμο είναι «μίσος που βασίζεται στη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τη γενεαλογική ή την εθνική καταγωγή». Επιπλέον, το Άρθρο 3 παράγραφος 1 του ίδιου Νόμου ορίζει ότι: «Κάθε άτομο που εκπέμπει σκόπιμα δημόσια και υποκινεί, με οποιονδήποτε τρόπο, βία ή μίσος εναντίον μιας ομάδας ανθρώπων ή ενός μέλους μιας ομάδας, η οποία καθορίζεται βάσει φυλής, χρώματος, θρησκείας, γενεαλογικής καταγωγής, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, κατά τρόπο που να προκαλεί δημόσια αναταραχή ή που έχει απειλητικό, καταχρηστικό ή προσβλητικό χαρακτήρα, υπόκειται σε φυλάκιση έως και πέντε (5) ετών, ή πρόστιμο έως δέκα χιλιάδες ευρώ (10.000) ή και τα δύο σε περίπτωση καταδίκης.

Επιπλέον, η Κύπρος έχει επικυρώσει το Πρόσθετο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση για το Κυβερνοέγκλημα, σχετικά με την ποινικοποίηση ρατσιστικών και ξενοφοβικών πράξεων που διαπράττονται μέσω τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας όπως ιστοσελίδες, ιστολόγια ή οποιαδήποτε μορφή μέσων κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο ορίζει ότι «τα Κράτη Μέλη υποχρεούνται να ποινικοποιούν τη διανομή ή με όποιο άλλο τρόπο διάθεση ρατσιστικού και ξενοφοβικού υλικού στο κοινό μέσω υπολογιστικού συστήματος» (Νόμος 26(III)/2004)

Το άρθρο 4 του νόμου 26 (III)/2004, που επικυρώνει το Πρωτόκολλο, ορίζει: «Εάν ένα άτομο που σκοπίμως χωρίς δικαίωμα διανέμει ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο μέσω συστημάτων υπολογιστών, διαθέσει ξενοφοβικό ή ρατσιστικό υλικό που υποκινεί ή προωθεί προκατάληψη βάσει φυλετικών διαφορών είτε μίσους είτε βίας, θα μπορούσε να καταδικαστεί με φυλάκιση 5 ετών ή πρόστιμο έως 35.000 ευρώ ή και τα δύο». Η διαδικτυακή ρητορική μίσους εντάσσεται ενδεχομένως στο άρθρο 3 παράγραφος 1 του νόμου 134(I)/2011, ακόμα κι αν δεν περιγράφεται ρητά, ειδικά εάν το άρθρο αυτό διαβαστεί σε συνδυασμό με το άρθρο 4 του νόμου 26(III)/2004.

Τόσο επαγγελματίες, όσο και πολίτες δημοσιογράφοι παράγουν και αναπαράγουν περιεχόμενο που περιέχει Λόγο μίσους είτε σκόπιμα, για να αποκτήσουν προσοχή και ορατότητα, ή/και ακούσια, επειδή δεν είναι σε θέση να το αναγνωρίσουν ως τέτοιο.

Από τα προαναφερθέντα αναφορικά με τα νομικά κείμενα που εστιάζουν στο Λόγο μίσους τόσο -κυρίως- εξωδιαδικτυακά, όσο και -ως επί το πλείστον- εμμέσως- διαδικτυακά, γίνεται αντιληπτό ότι **υπάρχει ένα κρίσιμο σώμα νομικών κειμένων, το οποίο θέτει το Λόγο μίσους εκτός πλαισίου ελεύθερης έκφρασης, λόγω του εγγενώς μειωτικού του χαρακτήρα για άτομα και κοινωνικές ομάδες, ο οποίος παραβαίνει την αρχή της ισότητας και της ισονομίας.** Παρόλα αυτά, οι συντηρητικές κοινωνικές αξίες (Κατασκευή Ι) σε Ελλάδα και Κύπρο, καθώς και τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που «επικάθησαν» στην προϊούσα συντηρητική κοινωνική δομή, συνεπάγονται τη μη αποτελεσματική αντιμετώπιση του διαδικτυακού Λόγου μίσους που προωθείται -μεταξύ άλλων- και από τα μέσα ενημέρωσης και τους δημοσιογράφους. Τόσο επαγγελματίες, όσο και πολίτες δημοσιογράφοι παράγουν και αναπαράγουν περιεχόμενο που περιέχει Λόγο μίσους τόσο σκόπιμα, για να αποκτήσουν προσοχή και ορατότητα, όσο και ακούσια, επειδή δεν είναι σε θέση να το αναγνωρίσουν ως τέτοιο. Έτσι, καταλήγουν να ενισχύουν τις φωνές των προπαγανδιστών μίσους. Οι καθιερωμένες δημοσιογραφικές πρακτικές, όπως συγκεκριμένες αφηγήσεις και στυλ γραφής, καθώς και η κουλτούρα του «clickbait», συμβάλλουν σημαντικά σε αυτό το φαινόμενο.

Η εμφάνιση και η διάδοση του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο είναι ένα εξελισσόμενο φαινόμενο και απαιτούνται συλλογικές προσπάθειες για την κατανόηση της σημασίας και των συνεπειών του, καθώς και για την ανάπτυξη αποτελεσματικών λύσεων. Η αυστηροποίηση των ποινών για τους φορείς Λόγου μίσους στο διαδίκτυο αποτελεί ένα πρώτο μέτρο αντιμετώπισης. **Ωστόσο, η εστίαση αποκλειστικά σε κατασταλτικά-θεραπευτικά μέτρα παραγνωρίζει την πολυπλοκότητα ενός φαινομένου που εξακολουθεί να είναι ελάχιστα κατανοητό στο κοινωνικό σύνολο και το οποίο απαιτεί προσαρμοσμένες και συντονισμένες απαντήσεις από μια σειρά διαφορετικών φορέων στην κοινωνία.** Οι διαδικτυακοί χώροι, δεδομένης της δυνατότητάς τους να ευνοούν την αλληλεπίδραση και να παρέχουν πρωτοφανείς ποσότητες δεδομένων που μπορούν να αναλυθούν μέσω μιας ποικιλίας νέων τεχνικών, προσφέρουν έναν μοναδικό «μεγεθυντικό φακό» στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι αποτελεσματικές λύσεις πρέπει να στηρίζονται

στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο εμφανίζονται, αλληλεπιδρούν και ενδέχεται να εξαφανιστούν διαφορετικές μορφές Λόγου μίσους σε αυτό το περιβάλλον (Gagliardone κ.α. 2015:53). Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να τον αντιμετωπίσουμε προληπτικά -πριν καν εκδηλωθεί- και όχι θεραπευτικά, όταν τουλάχιστον κάποια «ζημιά» έχει ήδη γίνει.

3.2 Η σημασία της κοινωνίας πολιτών και της εκπαίδευσης στην αντιμετώπιση του Λόγου μίσους

3.2.1 Οι κοινότητες χρηστών και οι φορείς της κοινωνίας πολιτών

Το διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να εκλαμβάνεται ως ένα κρίσιμο πλαίσιο για την προστασία και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την καταπολέμηση του (διαδικτυακού) Λόγου που περιέχει μισος, προσβολές ή δυσφήμιση (Special Rapporteur on the promotion and protection of the freedom of opinion and expression 2019:21). Όπως ήδη συζητήθηκε, ένα μέρος της αντιμετώπισης του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους «περνάει» μέσα από τη νομική ρύθμιση ή/και αυτορρύθμιση του (διαδικτυακού) περιεχομένου, είτε από δημόσιους εθνικούς ή υπερεθνικούς φορείς, είτε/και από ιδιωτικές εταιρείες που δραστηριοποιούνται σε θέματα διαδικτυακού περιεχομένου.

Πέραν της ρυθμιστικής και νομικής αντιμετώπισης, αναφερθήκαμε σε δύο ακόμα παραμέτρους αντιμετώπισης του Λόγου μίσους: **στην ανάγκη «ενδυνάμωσης» των πολιτών** έτσι ώστε να μπορούν να αρθρώσουν αντί-Λογο στο (διαδικτυακό) Λόγο μίσους και στην **ανάγκη εκπαίδευσης των πολιτών** ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, άρα και της κοινωνικοποίησής τους, έτσι ώστε σταδιακά να αλλάξουν ορισμένες παράμετροι της κοινωνικής Κατασκευής Ι (του κοινωνικού DNA- κυρίαρχης κουλτούρας) και ο Λόγος μίσους να «αντικατασταθεί» από έναν -κατά το δυνατό- γενικευμένο σεβασμό σε θεμελιώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Και οι δύο αυτές παράμετροι, στο πυρήνα της ύπαρξής τους, περιλαμβάνουν την έννοια της εκπαίδευσης σε διαφορετικά στάδια της ζωής των ατόμων και με διαφορετικούς τρόπους. Είναι σημαντικό να υπάρχει επαρκής γνώση γύρω από τα ανθρώπινα δικαιώματα, τί ακριβώς είναι, πώς προστατεύονται από τις εθνικές και διεθνείς συνθήκες και λοιπά εργαλεία προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο του Λόγου μίσους, είναι -κατ αρχάς- σημαντικό να γνωρίζει κανείς ποια ανθρώπινα δικαιώματα παραβιάζονται και ποια εθνικά και διεθνή νομικά εργαλεία πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την αντιμετώπισή του (Del Felice κ.α. 2017:18).

Μελετητές και ακτιβιστές εναντίον του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους προτείνουν μια **ποικιλία στρατηγικών και εργαλείων** για τη μείωση της επικράτησής του στο διαδίκτυο. Αυτές οι στρατηγικές μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δραστηριότητες:

- (1) εκπαιδευτικών προγραμμάτων,
- (2) πολιτιστικών εκδηλώσεων και κοινοτικών δραστηριοτήτων,
- (3) μέσων μαζικής ενημέρωσης και
- (4) μέσων κοινωνικής δικτύωσης και φόρουμ συζήτησης στο διαδίκτυο.

Αυτές οι στρατηγικές περιλαμβάνουν **δραστηριότητες εκπαίδευσης, κατάρτισης, ανάπτυξης κριτικής σκέψης** που βοηθούν στην αποκάλυψη προκαταλήψεων και ψευδών σε παιδιά, νέους ή δημοσιογράφους, διοργάνωση μεγάλων πολυμεσικών εκστρατειών, ακόμα και συμμετοχή στο κλείσιμο προφίλ στο Facebook (Miskolci, Konacova, Rigova 2018:3). Εξ άλλου, όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες, το να αγνοεί κανείς το Λόγο μίσους οδηγεί στη διάδοσή του σε διάφορες μορφές (κατά γυναικών, μειονοτήτων, σεξουαλικών προτιμήσεων κλπ.) (London κ.α. 2020:66).

Οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί, οι φορείς δημόσιας διοίκησης, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι πολιτικοί, και οι πάροχοι υπηρεσιών διαδικτύου, οποιοσδήποτε μεμονωμένος χρήστης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να συμμετάσχει σε προσπάθειες για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους. Εκτός από τη συμμετοχή σε αναφορές και επισήμανση Λόγου μίσους, οι χρήστες μπορούν να παρεμβαίνουν και να αλληλεπιδρούν ενεργά με όσους διαδίδουν ρητορική μίσους. Η παρέμβαση στο διαδικτυακό κόσμο αντιπροσωπεύει τον κοινωνικό έλεγχο, πράγμα που σημαίνει ότι κάποιοι χρήστες του διαδικτύου επιβάλλουν σε άλλους άτυπους κανόνες (καθώς και ποινές) σε περίπτωση που κάποιος παραβιάζει τους κανόνες ενός διαδικτυακού χώρου. Επομένως, κάθε χρήστης του διαδικτύου μπορεί να επιβάλει άτυπους κανόνες και ταυτόχρονα να υπόκειται σε αυτούς (Miskolci, Konacova, Rigova 2018:3).

Οι απαντήσεις και οι αντιδράσεις στο Λόγο μίσους στον κυβερνοχώρο, τόσο από μάρτυρες, όσο και από στόχους του είναι σημαντικές. Πάνω από τους μισούς μάρτυρες περιστατικών Λόγου μίσους στον κυβερνοχώρο απάντησαν στο Λόγο μίσους. Αυτό το είδος ανταπόκρισης είναι υψηλότερο στο διαδίκτυο απ' ό,τι στον εξω-διαδικτυακό κόσμο σε παγκόσμιο επίπεδο. Επιπλέον, οι στόχοι του ρατσισμού στον κυβερνοχώρο είναι πιο πιθανό να προβούν σε απαντήσεις, σε σύγκριση με τον εξω-διαδικτυακό κόσμο, όπου τα δύο τρίτα των ερωτηθέντων δεν ανταποκρίνονται όταν γίνονται αποδέκτες Λόγου μίσους. Αξίζει επίσης να σημειωθούν οι διαφορές στις απαντήσεις στόχων και μαρτύρων. Οι στόχοι του

Λόγου μίσους στον κυβερνοχώρο είναι πιο ενεργοί από τους μάρτυρες, με πάνω από τα δύο τρίτα των στόχων να κάνουν ενεργή απάντηση στο ρατσιστικό περιεχόμενο που τους απευθύνεται (Jakubowicz κ.α. 2017: 90-91).

Τα διδάγματα που μπορούν να αντληθούν από αυτές τις μελέτες υποδηλώνουν ότι υπάρχουν μερικές βασικές δράσεις, στις οποίες πρέπει να προβεί κάποιος/ος όταν απαντά στο Λόγο μίσους στο διαδίκτυο:

α) **Προσέγγιση της πλατφόρμας** που είναι υπεύθυνη για τη δημοσίευση του μίσους στο διαδίκτυο, ανεξάρτητα από τις πιθανότητες επιτυχίας. Τα περισσότερα μεγάλα κοινωνικά δίκτυα έχουν πλέον ενσωματώσει μηχανισμούς αναφοράς ως αποτέλεσμα της δημόσιας πίεσης και κριτικής.

β) **Τεκμηρίωση και αναφορά περιπτώσεων μίσους στον κυβερνοχώρο** στις αρμόδιες αρχές και οργανισμούς που ειδικεύονται στην έρευνα διαδικτυακών ομάδων μίσους, όπως το Ινστιτούτο Πρόληψης Μίσους στο Διαδίκτυο ή συγκεκριμένες ομάδες που βασιζονται στην κοινότητα και

γ) **Απεύθυνση σε οργανώσεις** (π.χ. ΜΚΟ) που μπορούν να ασκήσουν πιέσεις εκ μέρους των θυμάτων και να παρέχουν υποστήριξη για την αντιμετώπιση των συναισθηματικών ή ψυχολογικών επιπτώσεων του μίσους και της κακοποίησης στο διαδίκτυο (Jakubowicz κ.α. 2017:186).

Συνεπώς, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών συνιστούν σημαντικούς παράγοντες για την καταπολέμηση του προβλήματος. Μπορούν να συνεργαστούν με παρόχους για να καταργήσουν το προσβλητικό περιεχόμενο, μπορούν να ωθήσουν το κράτος να χρησιμοποιήσει το νόμο -όπου υπάρχει- και μπορούν να συνεργαστούν με τη βιομηχανία για να ενεργήσουν ενάντια στο Λόγο μίσους. Επίσης, μπορούν να υποστηρίξουν τα θύματα για να αντισταθούν στον αρνητικό αντίκτυπο που μπορεί να έχει ο Λόγος μίσους στη ζωή τους. Μπορούν να βοηθήσουν την κοινωνία να εντοπίσει το Λόγο μίσους, να κατανοήσει τον αντίκτυπό του, και να συμβάλει στην ανάκαμψη από τις αρνητικές του συνέπειες (Jakubowicz κ.α. 2017:187).

Επιπρόσθετα, ο εντοπισμός του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο είναι ζωτικής σημασίας για την αντιμετώπιση της διάδοσής του (Jakubowicz κ.α. 2017:212). **Υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι δημιουργίας διαδικτυακών κοινοτήτων αντίστασης και αλληλεγγύης:**

- Πρωτοβουλίες «από τα κάτω» (grassroots initiatives)
- Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που συνδέονται με κοινότητες-στόχους του Λόγου μίσους.

- Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που αντιμετωπίζουν τον ρατσισμό είτε διαδικτυακά είτε και εκτός διαδικτύου.
- Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που εκπροσωπούν κοινότητες ή ομάδες κοινοτήτων και
- Πρωτοβουλίες κυβερνητικών υπηρεσιών (Jakubowicz κ.α. 2017:247).

Παράλληλα, υπάρχει μια **μεγάλη ποικιλία (διαδικτυακών) κοινοτήτων** που μπορούν να σχηματιστούν, όπως:

- Μόνιμες κοινότητες που αποτελούνται από άτομα που ενδιαφέρονται να αντισταθούν στο ρατσισμό και ως εκ τούτου στέκονται αλληλέγγυοι εναντίον του.
- Προσωρινές κοινότητες και κοινότητες ειδικού σκοπού που εστιάζουν σε συγκεκριμένο περιστατικό, σε μια καμπάνια ή σε ένα συγκεκριμένο είδος περιεχομένου, όπως ένα ειδησεογραφικό κείμενο.
- Κοινότητες που επικεντρώνονται σε έναν τύπο Λόγου μίσους στο διαδίκτυο.
- Κοινότητες που αντιμετωπίζουν το Λόγο μίσους στο διαδίκτυο γενικά.
- Κοινότητες που είναι αφοσιωμένες στην καταπολέμηση του Λόγου μίσους είτε εντός είτε εκτός διαδικτύου ή
- Κοινότητες με ευρύτερη -του Λόγου μίσους- εστίαση, οι οποίες περιστασιακά εμπλέκονται σε δραστηριότητες αντίστασης στο Λόγο μίσους και σε δράσεις αλληλεγγύης προς τα θύματα του Λόγου μίσους (Jakubowicz κ.α. 2017:248).

Ένα ακόμα «κλειδί» για την -κατά το δυνατό- αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους είναι η **συνεργασία μεταξύ διαφορετικών οργανισμών και κοινοτήτων**, η οποία μπορεί να αυξήσει σημαντικά την αποτελεσματικότητα της των δράσεων κατά του Λόγου μίσους (Jakubowicz κ.α. 2017:248).

Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που είναι αφιερωμένες στην αντιρατσιστική δράση εν γένει μπορεί να έχουν ως βασικό στόχο την οικοδόμηση μιας διαδικτυακής κοινότητας αντίστασης και αλληλεγγύης. Μια κοινότητα επικεντρωμένη σε πολλαπλά είδη Λόγου μίσους στον κυβερνοχώρο ωφελείται από τη συσσωρευμένη εμπειρία της στη χρήση διαφορετικών προσεγγίσεων και εργαλείων για την αντιμετώπιση των διαφορετικών ειδών του Λόγου μίσους. Παράλληλα, οι διάφορες κοινότητες ενισχύουν τα άτομα ώστε να προβάλλουν μεγαλύτερη αντίσταση όταν δέχεται επίθεση η δική τους κοινότητα και να μετατρέψουν αυτήν την υποστήριξη σε αλληλεγγύη για άλλες κοινότητες που δέχονται επίθεση σε μεταγενέστερο στάδιο (Jakubowicz κ.α. 2017:249).

Οι κοινότητες μπορούν επίσης να ενισχυθούν με τη συμμετοχή του κοινού και άλλων ενδιαφερομένων. Επίσημες ή άτυπες συνεργασίες μπορούν να δημιουργηθούν μεταξύ διαφορετικών οργανισμών/φορέων με παρόμοιους στόχους. Επιπρόσθετα, οι διαδικτυακές κοινότητες δεν περιορίζονται γεωγραφικά και μπορούν να επεκταθούν σε ομοειδή άτομα και ομάδες σε όλο τον κόσμο. Η αναγνώριση της αξίας της οικοδόμησης επιτυχημένων διαδικτυακών κοινοτήτων αντίστασης και αλληλεγγύης και η υποστήριξη των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που πρωτοστατούν στην αντιμετώπιση του Λόγου μίσους είναι ζωτικής σημασίας για την καταπολέμησή του στο διαδίκτυο (Jakubowicz κ.α. 2017:250).

3.2.2 Η κομβική σημασία των διαφορετικών μορφών εκπαίδευσης

Διαφορετικές έρευνες έχουν αναδείξει τον δυναμει **πρωταγωνιστικό ρόλο της εκπαίδευσης** κυρίως στην μεσο- μακροπρόθεσμη αντιμετώπιση του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους (Assimakopoulos, Baiden και Millar 2017· Gagliardone κ.α. 2015· Gelber 2002· Del Felice κ.α. 2017). Το πόρισμα αυτό προέκυψε και από την έρευνα που διεξήχθη παράλληλα σε Ελλάδα και Κύπρο για τους σκοπούς του παρόντος προγράμματος. Μεταξύ των κύριων αποτελεσμάτων από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις και τις ομάδες εστίασης που διεξήχθησαν στην Ελλάδα προέκυψε ότι «η μόνη ουσιαστική απάντηση στη διάδοση του Λόγου μίσους είναι η εκπαίδευση σε διαφορετικές μορφές της (στο νηπιαγωγείο, στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, σε ανεξάρτητα σεμινάρια). Η δια βίου εκπαίδευση προκρίνεται ως πιο κατάλληλος τρόπος αντιμετώπισης συγκριτικά με τη νομική ρύθμιση του φαινομένου» (Cochliou 2020). Μια εκπαίδευση που θα δημιουργούσε ένα «**δίκτυο**» **πολιτισμικών-εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων** με σκοπό τη διάδοση των αξιών της ισότητας, του σεβασμού και της δικαιοσύνης, προκειμένου βαθμιαία να εξαλείψει το Λόγο μίσους».

Ανάλογα είναι τα ευρήματα και στην περίπτωση της Κύπρου, όπου προτάθηκε η σύσταση ενός ανεξάρτητου οργανισμού που αναλαμβάνει την εκπαίδευση γύρω από ζητήματα Λόγου μίσους σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, θέτοντας στο επίκεντρο τους δημοσιογράφους, δεδομένου του νευραλγικού τους ρόλου στη διάδοση της πληροφορίας στην κοινωνία. Παρ' όλα αυτά, σημειώνεται ταυτόχρονα ότι η εκπαιδευτική διαδικασία είναι μια μακρά και δύσκολη προσπάθεια, χωρίς εγγυημένη επιτυχία (Cochliou 2020).

Η εκπαίδευση των πολιτών επικεντρώνεται στην προετοιμασία των ατόμων να είναι υπεύθυνοι πολίτες μέσω της μελέτης των υποχρεώσεων, των δικαιωμάτων και των

ελευθεριών τους. Ένας από τους κύριους στόχους της είναι η **ευαισθητοποίηση** σχετικά με τα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα ατόμων και ομάδων, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας του λόγου και των ευθυνών και των κοινωνικών επιπτώσεων που προκύπτουν από αυτήν. Έρευνες δείχνουν ότι η **επίγνωση των συνεπειών** και του τρόπου λειτουργίας του ρατσισμού μπορεί να έχει περιοριστική επίδραση στην προθυμία των ανθρώπων να τον ενισχύσουν μέσω της επανάληψης και της μετάδοσης. Οι βασικές κοινωνικές δεξιότητες που απαιτούνται για να μειωθεί η πιθανότητα έκφρασης ρατσιστικού λόγου περιλαμβάνουν την **ενσυναίσθηση και την ευγένεια στην επικοινωνία** (Jakubowicz κ.α. 2017:344). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η αποτελεσματική επιχειρηματολογία και οι δεξιότητες που απαιτούνται για να διατυπωθούν προσωπικές πεποιθήσεις και απόψεις με σεβασμό προς τους συμπολίτες συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των μαθησιακών αποτελεσμάτων που καθορίζονται στα σχετικά προγράμματα εκπαίδευσης (Gagliardone κ.α. 2015:46)

Η εστίαση της εκπαίδευσης των πολιτών σχετικά με το Λόγο μίσους είναι διπλή, καθώς περιλαμβάνει τις γνώσεις και τις δεξιότητες για τον εντοπισμό του Λόγου μίσους, ενώ παράλληλα ενθαρρύνει τα άτομα να αντιμετωπίζουν μηνύματα μίσους. Μία από τις τρέχουσες προκλήσεις γι' αυτού του είδους την εκπαίδευση, είναι η προσαρμογή των στόχων και των στρατηγικών της στον ψηφιακό κόσμο, παρέχοντας όχι μόνο δεξιότητες άρθρωσης επιχειρηματολογίας, αλλά και τεχνολογικές γνώσεις και δεξιότητες που ένας πολίτης μπορεί να χρειαστεί για να αντιμετωπίσει το διαδικτυακό Λόγο μίσους (Gagliardone κ.α. 2015:46). Αυτό μπορεί να γίνει μέσω του **συνδυασμού κοινωνικής και μιντιακής αγωγής**, δηλαδή μέσω της εκπαίδευσης τόσο σε βασικές κοινωνικές παραμέτρους και αξίες -όπως έχουν ήδη αναφερθεί-, όσο και στους τρόπους με τους οποίους λειτουργούν τα μέσα ενημέρωσης ως κοινωνικός θεσμός.

Κοινός παρονομαστής αρκετών πρωτοβουλιών είναι η **έμφαση στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης**, ευθυγραμμισμένης με το σεβασμό σε ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, για την καταπολέμηση του Λόγου μίσους στο διαδίκτυο.

Η προσδοκία είναι ότι αυτές οι **γνώσεις γύρω από τη δομή, τη λειτουργία και το προβαλλόμενο περιεχόμενο των μέσων ενημέρωσης** μπορούν να ενισχύσουν την ικανότητα των ατόμων να εντοπίζουν και να αμφισβητούν το περιεχόμενο μίσους στο διαδίκτυο, να κατανοούν ορισμένα από τα συμπεράσματα, τις μεροληπτικές απόψεις και τις προκαταλήψεις του και να ενθαρρύνουν την επεξεργασία και τη διάδοση επιχειρημάτων για την αντιμετώπισή του (Gagliardone κ.α. 2015:48).

Όπως έχει προαναφερθεί, αυτή η γνώση θα πρέπει να ξεκινά από νωρίς ηλικιακά, συνεπώς **θα πρέπει να διδάξουμε τους μαθητές να περιηγούνται στον περίπλοκο κόσμο του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης** και να γνωρίζουν τις ρητορικές και ηθικές πολυπλοκότητες αυτών των χώρων.

Πρέπει επίσης **να διδάξουμε στους μαθητές να γράφουν με σεβασμό σε θεμελιώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα**, αλλά και να τους διδάξουμε πώς να προστατεύουν τον εαυτό τους όταν δέχονται επίθεση.

Πρέπει να τους **καλλιεργήσουμε την έννοια του σεβασμού**, να τους μάθουμε να σέβονται τους άλλους αλλά και να απαιτούν σεβασμό από τους άλλους: «*Οποιοδήποτε σχετικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα θα πρέπει να εφαρμόζεται στα πρώτα χρόνια της εκπαίδευσης και να αποτελεί μέρος του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος. Για παράδειγμα, η κοινωνιολογία θα έπρεπε να αποτελεί μέρος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, προκειμένου να διδάσκει τόσο τις ομοιότητες όσο και την αποδοχή των διαφορών μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών*» (ΟΕΔ).

Πρέπει να τους διδάξουμε να προστατεύουν τους ίδιους τους (διαδικτυακούς) δημόσιους χώρους.

Πρέπει να τους **διδάξουμε να κατανοήσουν γιατί η ηθική της ισηγορίας** είναι ζωτικής σημασίας για ισότιμη και δίκαιη κοινωνική συνύπαρξη (Porter 2020:xxi).

Τρεις είναι οι **γενικοί εκπαιδευτικοί στόχοι** που θα μπορούσαν να τεθούν για την αντιμετώπιση του διαδικτυακού Λόγου μίσους, περιλαμβάνουν τον εντοπισμό του, την ανάλυσή του και τη δράση εναντίον του.

Ο «**εντοπισμός**» βοηθά τους χρήστες να αντιληφθούν το επικοινωνιακό πλαίσιο και αν το μεταδώσουν στα δίκτυα επαφών τους, η «**ανάλυση**» στηρίζει τους χρήστες στο να σκεφτούν τί (Λόγο) συνάντησαν, προκειμένου να κατανοήσουν πώς είναι δομημένος ο Λόγος μίσους και σε τι αποσκοπεί, ειδικά μέσω της κανονικοποίησης του μίσους στην καθημερινή διαδικτυακή εμπειρία των χρηστών, ενώ η «**δράση**» προσφέρει κίνητρο στους χρήστες να απαντήσουν στο Λόγο μίσους, προκειμένου να τον αποδομήσουν, αμφισβητώντας, παράλληλα, και την κανονικοποίησή του μέσω του μηνιακού περιεχομένου (Jakubowicz κ.α. 2017:318-319· Gagliardone κ.α. 2015:50).

Αυτοί οι τρεις στόχοι μπορούν να ιδωθούν ως ένα συνεχές που μετατρέπει προοδευτικούς στόχους σε συγκεκριμένα αντικείμενα, καθένα απ τα οποία εστιάζει σε διαφορετική πτυχή του προβλήματος και προσφέρει εναλλακτικές προς απάντηση στο διαδικτυακό μίσος (Gagliardone κ.α. 2015:50).

Πίνακας 1: Εντοπισμός, ανάλυση και δράση έναντι του Λόγου μίσους (Gagliardone κ.α. 2015:50).

Εντοπισμός	Ανάλυση	Δράση
Ευαισθητοποίηση για το Λόγο μίσους και τις συνέπειές του	Αναγνώριση και αξιολόγηση Λόγου μίσους	Απάντηση στο Λόγο μίσους
Παρουσίαση και διάχυση πληροφοριών	Ανάλυση αιτίων, υποκείμενων συμπερασμάτων και προκαταλήψεων	Συγγραφή μηνυμάτων ενάντια στο Λόγο μίσους
Επικοινωνήση του σχετικού νομικού πλαισίου	Αναγνώριση μεροληπτικών συμπεριφορών	Αλλαγή του Λόγου στο Λόγο μίσους
	Αναφορά και «έκθεση» Λόγου μίσους	Παρακαλούθηση και ανάλυση του περιεχομένου των Μέσων

Ο πρώτος εκπαιδευτικός στόχος επικεντρώνεται στη μεταφορά πληροφοριών σχετικά με το Λόγο μίσους, ο δεύτερος στην κριτική ανάλυση του φαινομένου και ο τρίτος ενθαρρύνει τα άτομα να προβούν σε συγκεκριμένες ενέργειες. Οι πρωτοβουλίες που εμπίπτουν στο πεδίο της πληροφόρησης ως εκπαιδευτικός στόχος περιλαμβάνουν την **ευαισθητοποίηση** σχετικά με το Λόγο μίσους στο διαδίκτυο, τις διαφορετικές μορφές και τις πιθανές συνέπειες. Παρέχουν επίσης πληροφορίες σχετικά με τα σχετικά εθνικά, περιφερειακά και διεθνή νομικά πλαίσια (Gagliardone κ.α. 2015:51).

Ο δεύτερος εκπαιδευτικός στόχος επικεντρώνεται στην ανάλυση του διαδικτυακού Λόγου μίσους. Αυτή η ανάλυση περιλαμβάνει αξιολογήσεις των διαφόρων τύπων Λόγου μίσους στο διαδίκτυο, συμπεριλαμβανομένου του ρατσισμού, του σεξισμού και της ομοφοβίας, καθώς και των πολλών άλλων μορφών με τις οποίες παρουσιάζεται. Μια σημαντική πτυχή της ανάλυσης είναι η **κριτική εξέταση του Λόγου μίσους** προκειμένου να εντοπιστούν τα αίτιά του και να κατανοηθούν οι υποκείμενες προκαταλήψεις που τον τροφοδοτούν. Αυτή η αναλυτική διαδικασία επιτρέπει στα άτομα να εντοπίζουν και να αναφέρουν περιεχόμενο μίσους στο διαδίκτυο (Gagliardone κ.α. 2015:51).

Τέλος, ο τρίτος εκπαιδευτικός στόχος που προσδιορίζεται σε εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες επικεντρώνεται στην **προώθηση δράσεων** που μπορούν να αναληφθούν για την καταπολέμηση του Λόγου μίσους. Οι προτεινόμενες δράσεις ποικίλλουν, ανάλογα με το επίκεντρο του έργου και του οργανισμού, ωστόσο η κύρια εστίαση παραμένει στην ενδυνάμωση των ατόμων ώστε να ανταποκρίνονται και να καταπολεμούν το περιεχόμενο μίσους.

Η υποστήριξη-ενδυνάμωση των ατόμων-θυμάτων μίσους να απαντήσουν είναι πολύ σημαντική, καθώς σε πολλές περιπτώσεις τα θύματα επιλέγουν μα μην μιλήσουν, λόγω εκφοβισμού ή πεποίθησης ότι κανείς δεν θα τους λάβει σοβαρά. Σε άλλες περιπτώσεις τα θύματα μπορεί ανταπαντήσουν στο Λόγο μίσους, αλλά η απάντησή τους δεν επιτυγχάνει - για διάφορους λόγους- το επιθυμητό αποτέλεσμα (Gelber 2002:86). Παραδείγματα τέτοιων πρωτοβουλιών είναι οι εκπαιδευτικές συνεδρίες για bloggers, δημοσιογράφους και ακτιβιστές που πραγματοποιούνται από το «No Hate Speech Movement», το εκπαιδευτικό υλικό και τα μαθήματα που αναπτύχθηκαν από το «MediaSmarts» και οι πολιτικές παρακολούθησης των μέσων που προτάθηκαν από το έργο «In Other Words» (Gagliardone κ.α. 2015:51): *«Οι θεματικές του Λόγου μίσους θα πρέπει να ποτελούν μέρος των μαθημάτων δημοσιογραφίας και στα πανεπιστημιακά τμήματα δημοσιογραφίας. Η σχετική εκπαίδευση θα πρέπει να αποτελεί μια συνεχή διαδικασία και όχι ένα μεμονωμένο πρόγραμμα»* (ΟΕΔ).

Το κίνημα «No Hate Speech» έχει οργανώσει εκπαιδευτικές συνεδρίες για bloggers και νέους ακτιβιστές, οι οποίοι μπορούν να συζητήσουν σε ένα φιλικό περιβάλλον μερικές από τις εμπειρίες τους με το Λόγο μίσους στο διαδίκτυο και να μοιραστούν βέλτιστες πρακτικές για την καταπολέμησή του. Για παράδειγμα, πώς οι συμμετέχοντες μπορούν να εφαρμόσουν επικοινωνιακές εκστρατείες που απεικονίζουν ομάδες μειονοτήτων με θετικό τρόπο για την πρόληψη των διακρίσεων, ή πώς να διεξάγουν εκστρατείες για την αναφορά και τον περιορισμό του περιεχομένου και της δραστηριότητας που εισάγει διακρίσεις στο διαδίκτυο. Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες αποσκοπούν στην προώθηση της βαθιάς κατανόησης της ρητορικής μίσους και στην ευαισθητοποίηση σχετικά με τον αντίκτυπο που μπορούν να έχουν οι μπλόγκερ και οι ακτιβιστές στην αντιμετώπιση του μίσους (Gagliardone κ.α. 2015:50). Μια προσέγγιση εστιασμένη στην ανάπτυξη ικανοτήτων έναντι του Λόγου μίσους, θα μπορούσε να σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να προσφέρει στα θύματα του Λόγου μίσους και τους υποστηρικτές τους υλική, εκπαιδευτική και θεσμική υποστήριξη, προκειμένου να απαντήσουν στο Λόγο μίσους. Αυτό θα επέτρεπε στα θύματα

να αμφισβητήσουν, ενισχύοντας την ελευθερία του Λόγου, την «αποσιώπηση» (των θυμάτων) που επιδιώκει ο Λόγος μίσους και να αντικρούσουν -με το δικό τους Λόγο- τους ισχυρισμούς που προβάλλουν οι εκφραστές του Λόγου μίσους (Gelber 2002:89).

Από την άλλη, το πρόγραμμα «Με άλλα λόγια» έχει επιδιώξει να επηρεάσει υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και φορείς της κοινωνίας των πολιτών να παρακολουθούν και να αναλύουν τα Μέσα. Επιπρόσθετα, αυτό το πρόγραμμα υποστηρίζει την παρουσίαση αξιόπιστων πληροφοριών σχετικά με τις μειονότητες και τις ευάλωτες ομάδες στις αναπαραστάσεις των μέσων ενημέρωσης, ενθαρρύνοντας την παρακολούθηση του μηντιακού περιεχομένου από την κοινωνία, προκειμένου να αποφευχθεί η διάδοση στερεοτύπων, προκαταλήψεων και άλλων ειδών διακρίσεων (Gagliardone κ.α. 2015:50). Μια πολιτική που έχει σχεδιαστεί για να διευκολύνει την «απάντηση» στο Λόγο μίσους, μεγιστοποιεί την ελευθερία του Λόγου και, παράλληλα, βοηθά να ξεπερνώνται οι εξουθενωτικές, περιθωριοποιητικές και αποδυναμωτικές επιπτώσεις των διακρίσεων που προκύπτουν από λεκτικές πράξεις μίσους (Gelber 2002:135).

Υπάρχουν **δύο κύριες ρητορικές στρατηγικές για την αντιμετώπιση του Λόγου μίσους**. Πρώτον, **ο χρήστης μπορεί να αντιμετωπίσει το Λόγο μίσους μέσω της χρήσης αξιόπιστης πληροφορίας που να αντικρούει μύθους και προκαταλήψεις**. Σε αυτό το σημείο είναι πολύ σημαντική η διάδοση της κουλτούρας του συστηματικού ελέγχου εγκυρότητας της δημόσιας πληροφόρησης (fact-checking) που αποτελεί ένα ολοένα και περισσότερο διαδεδομένο εργαλείο για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης και της εν γένει διάδοσης αναξιόπιστων πληροφοριών στη δημόσια σφαίρα (Acula et al 2018· Kalsnes 2018· Lim 2018· Mantzarlis 2018).

Δεύτερον, **ο χρήστης μπορεί να επικαλεστεί προσωπικές εμπειρίες για να αναιρέσει στερεότυπα και μίσος**. Για παράδειγμα οι εμπειρίες με μειονοτικές κοινωνικές ομάδες μπορούν να υπογραμμίσουν το γεγονός ότι τα «εγγενώς αρνητικά» χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε μια τέτοια κοινωνική ομάδα, εμφανίζονται και σε μέλη της κοινωνικής πλειονότητας. Παρ' όλα αυτά, το να εμπλακεί κανείς σε αντίλογο για να αντιμετωπίσει το Λόγο μίσους, ενέχει δυσκολίες, καθώς, αυτοί που αναλαμβάνουν να απαντήσουν στους εκφραστές μίσους, βρίσκονται περισσότερο εκτεθειμένοι σε ανάλογες επιθέσεις με υλικό μίσους (Miskolci, Kovacova, Rigova 2018:4).

Η όποια ανταπάντηση στο (διαδικτυακό) Λόγο μίσους δύναται να δομείται υπό τη μορφή «αντίθετων» και «εναλλακτικών» αφηγήσεων (counter and alternative narratives).

Οι «αντίθετες» και «εναλλακτικές» αφηγήσεις καταπολεμούν το Λόγο μίσους μέσω της

αποδόμησης των αφηγήσεων στις οποίες βασίζεται. Προτείνουν επίσης (εναλλακτικές) αφηγήσεις που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις δημοκρατικές αξίες, όπως η διαφάνεια, ο σεβασμός στη διαφορά, η ελευθερία και η ισότητα. Μπορεί να το πράξουν παρέχοντας εναλλακτικές και ακριβείς πληροφορίες, χρησιμοποιώντας χιούμορ, δημιουργώντας συναισθήματα, και λαμβάνοντας υπόψη διαφορετικές πτυχές και απόψεις (Del Felice κ.α. 2017:9).

Ο όρος «αντίθετες αφηγήσεις» χρησιμοποιείται κυρίως στο πλαίσιο της καταπολέμησης του εξτρεμισμού και της τρομοκρατίας και υπογραμμίζει την ανάγκη αποσυγκρότησης και αποδυνάμωσης των βίαιων αφηγήσεων (Gelber 2002:135) που μπορεί να φαίνονται ελκυστικές, ειδικά για τους νέους: «Ο ακροδεξιός λόγος είναι ελκυστικός για τα νεαρά άτομα, ειδικά τα έφηβα αγόρια που προσελκύνονται από το «μάτσο» προφίλ που προβάλλουν αυτές οι πολιτικές ιδεολογίες» (ΦΔ).

Η χρήση του όρου «εναλλακτικές αφηγήσεις» τονίζει τη σημασία της παρουσίασης διαφορετικών πτυχών ενός ζητήματος και υπογραμμίζει θετικές εναλλακτικές που εκτείνονται πέρα από την αρνητική εικόνα των αφηγήσεων που επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν. Ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο όρων είναι συχνά δυσδιάκριτος στην πράξη καθώς μια αντίθετη αφήγηση προϋποθέτει ή εμμέσως αναφέρεται σε μια εναλλακτική αφήγηση.

Εν συντομία, η «αντίθετη αφήγηση» δημιουργεί ένα μήνυμα με συνεκτικό περιεχόμενο που προσπαθεί να αποδομήσει το Λόγο μίσους, ενώ η «εναλλακτική αφήγηση» εστιάζει σε διαφορετικές -και συνήθως θετικές- παραμέτρους ενός ζητήματος, προσπαθώντας να δημιουργήσει μια εναλλακτική προσέγγιση συγκριτικά με αυτή που πρεσβεύει ο Λόγος μίσους. Τα ανθρώπινα δικαιώματα -πρέπει να- είναι αποτελούν τη βάση των αφηγήσεων που καταπολεμούν το Λόγο μίσους. Οι αφηγήσεις που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις στρατηγικές χειραφέτησης των νέων, ειδικά εκείνων που έχουν υπάρξει άμεσοι στόχοι ή φορείς Λόγου μίσους (Del Felice κ.α. 2017:10).

Ως προς την αντιμετώπιση άμεσου/ευθέως Λόγου μίσους, στο πλαίσιο του διεθνούς προγράμματος «Antigone», οι συμμετέχοντες, αφού συζήτησαν περιπτώσεις άρθρωσης άμεσου/ευθέως Λόγου μίσους έναντι μεταναστών, κατονόμασαν **έξι διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης του Λόγου μίσους.**

Διαφορετικοί τρόποι αντιμετώπισης του Λόγου Μίσους

- Μέσω της οργάνωσης δράσεων για και με το κοινό που δεν εμπλέκεται σε τέτοιες πρωτοβουλίες (διάχυση στην κοινότητα).
- Μέσω της συνεργασίας με πολιτικούς θεσμούς και αρμόδιες αρχές.
- Εστιάζοντας στον ίδιο τον όρο (που χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο της άρθρωσης Λόγου μίσους), προκειμένου να αναδείξουν την πολιτική διάσταση του ζητήματος και την τρέχουσα πολιτική κατάσταση.
- Μέσω της δημιουργίας ειδικού λεξικού που θα διαμοιραστεί και θα χρησιμοποιείται στα σχολεία.
- Μέσω της εκπαίδευσης (περί τα ανθρώπινα δικαιώματα και την υποχρέωση σεβασμού τους).
- Μέσω της εκπαίδευσης περί τα MME

Οι ανωτέρω δράσεις μπορούν να εφαρμοστούν τόσο μέσω των φορέων της κοινωνίας πολιτών, όσο και σε ατομικό επίπεδο (Antigone 2019:23).

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος συζητήθηκαν παραδείγματα έμμεσης εκφοράς Λόγου μίσους. Στο πρώτο παράδειγμα μετανάστρια μαθήτρια νηπιαγωγείου βίωσε την απομόνωση από τους συμμαθητές της, λόγω ψευδών φημών ότι η μητέρα της εργαζόταν ως ιερόδουλη. Οι φήμες διακινούνταν από γονείς και επηρέαζαν και τη δασκάλα της μαθήτριας. Σε συνδυασμό με την εστίαση -εκείνη την εποχή- των MME σε γυναίκες αφρικανικής καταγωγής που εργάζονταν ως ιερόδουλες στην Ελλάδα, το παιδί είχε επηρεαστεί σημαντικά. Το δεύτερο περιστατικό αφορούσε νεαρό μετανάστη δεύτερης γενιάς με γονείς αφρικανικής καταγωγής, ο οποίος άρχισε να αντιμετωπίζει προβλήματα, λόγω της συμπεριφοράς των συμμαθητών και φίλων του, λόγω της έντασης του μεταναστευτικού ζητήματος. Σαν αποτέλεσμα, το παιδί απομονώθηκε κοινωνικά και άρχισε να δραστηριοποιείται έντονα στο διαδίκτυο, γεγονός που τον κατέστησε επιρρεπή σε επιθετικές συμπεριφορές από αγνώστους. Στο τέλος, οι συμμετέχουσες/χοντες στο workshop κατονόμασαν τέσσερις πιθανούς τρόπους αντιμετώπισης του έμμεσου Λόγου μίσους:

1. **Εκπαίδευση:** δράσεις ενημέρωσης σε σχολεία και χώρους εργασίας με σκοπό την αποδοχή της διαφορετικότητας. Εκπαίδευση στη συναισθηματική νοημοσύνη, καλλιέργεια «ομαδικής φιλοσοφίας», συζήτηση αφηγήσεων κατά του Λόγου μίσους κατά τη διάρκεια των σχολικών ωρών και ανοικτά και «ενοποιημένα» συμβούλια γονέων.

2. **Παιδιά:** υπογράμμιση της σημασίας του να μιλούν τα παιδιά για το Λόγο μίσους και να ενημερώνουν τους ενήλικες όταν γίνονται θύματα Λόγου μίσους.

3. **Δημόσια πρόσωπα:** ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του γενικού πληθυσμού με σκοπό τη μείωση της «ουδετερότητας», ενημέρωση και υποστήριξη των δασκάλων προκειμένου να στηρίζουν τα παιδιά στο θέμα του Λόγου μίσους.

4. **Μέσα Ενημέρωσης:** η δημόσια τηλεόραση θα πρέπει να εστιάσει σε ομάδες ατόμων που είναι πρόθυμα να μιλήσουν όντας θύματα διαφόρων μορφών βίας. Ο σκοπός ενός τέτοιου τηλεοπτικού προγράμματος είναι να ενθαρρύνει όσους έχουν υπάρξει θύματα Λόγου μίσους και συνακόλουθων βίαιων πράξεων έτσι ώστε να μιλήσουν ανοιχτά.

5. **Τέχνες:** συζήτηση αναφορικά με το Λόγο μίσους που διαχέεται μέσω διαφόρων μορφών τέχνης (Antigone 2019:24).

Στο ίδιο πρόγραμμα, στις υπο-ομάδες του διαδικτυακού Λόγου μίσους δόθηκαν τρία παραδείγματα Λόγου μίσους στο twitter προς συζήτηση. Ο συντονιστής της συζήτησης ανέφερε την ορολογία γύρω από το Λόγο μίσους και στη συνέχεια τόνισε το γεγονός ότι είναι σχεδόν αδύνατο να τον ελέγξουμε.

Τα τρία παραδείγματα που διανεμήθηκαν από τους συντονιστές άνοιξαν μια συζήτηση σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν για να απαντήσουν στο Λόγο μίσους ή να αποφύγουν να γίνουν θύματά του. Η εκπαίδευση αναδείχθηκε -ακόμα μία φορά- ως το κύριο εργαλείο που μπορεί να βοηθήσει στην καταπολέμηση ενός τέτοιου φαινομένου.

Στο ερώτημα εάν οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης πρέπει να ανταποκριθούν στο διαδικτυακό μίσος που τους απευθύνεται (είτε προφορικά, είτε διαγράφοντας τέτοια σχόλια), οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι αυτό είναι ένα πολύ ευαίσθητο ζήτημα, καθώς η διαγραφή, για παράδειγμα, ενός σχολίου μπορεί να θεωρηθεί λογοκρισία. Οι συμμετέχοντες πρότειναν τη δημιουργία ενός αλγορίθμου ή ενός εργαλείου που μπορεί να εφαρμοστεί από εταιρείες μέσων κοινωνικής δικτύωσης για την απαγόρευση ή τη διαγραφή συγκεκριμένων λέξεων ή αναρτήσεων που γράφει ή ανεβάζει κάποιος. Τέλος, οι

συμμετέχοντες ανέφεραν ότι η αναφορά διαδικτυακού Λόγου μίσους στη Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Εγκλήματος της Ελληνικής Αστυνομίας είναι χρήσιμη, καθώς διαθέτει τα εργαλεία για την παρακολούθηση χρηστών/δραστών Λόγου μίσους και για τη συνακόλουθη ανάληψη δράσης εάν απαιτείται (Antigone 2019:26).

Το κύριο συμπέρασμα που προέκυψε από το εν λόγω πρόγραμμα, είναι ότι ο Λόγος μίσους μπορεί να καταπολεμηθεί μέσω της τυπικής και της μη τυπικής εκπαίδευσης και συνεπώς, οι αρμόδιοι φορείς θα πρέπει να εστιάσουν την προσοχή τους σε εκπαιδευτικές δράσεις, οι οποίες θα ευαισθητοποιήσουν τους μαθητές. Τέλος, ένας από τους κύριους τρόπους για την ευαισθητοποίηση γύρω από το Λόγο μίσους, τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου, είναι μέσω συλλογικών δράσεων με τη συμμετοχή τόσο επίσημων (κυβερνητικών) φορέων, όσο και φορέων της κοινωνίας των πολιτών (Antigone 2019:26).

Ο Λόγος μίσους μπορεί να καταπολεμηθεί μέσω της τυπικής και της μη τυπικής εκπαίδευσης. Επομένως, οι αρμόδιοι φορείς θα πρέπει να εστιάσουν την προσοχή τους σε εκπαιδευτικές δράσεις, που στόχο τους θα έχουν την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευομένων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι όσες/όσοι συμμετείχαν στο πρόγραμμα Antigone κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα: ο Λόγος μίσους μπορεί να καταπολεμηθεί μέσω της εκπαίδευσης. Όχι οποιασδήποτε εκπαίδευσης, αλλά μιας εκπαίδευσης και ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θέτει τα ανθρώπινα δικαιώματα στον πυρήνα του. Συμπληρωματικά και συνδυαστικά με την εκπαίδευση, δημόσιες εκστρατείες που θα αποσκοπούν στην ευαισθητοποίηση του κοινού μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμα εργαλεία για την καταπολέμηση αυτού του φαινομένου (Antigone 2019:28).

3.3 Ορισμένες πρακτικές συμβουλές

Πέραν της αντιμετώπισης του Λόγου μίσους όταν εκδηλώνεται, καλό είναι να προσπαθούμε -στο βαθμό που περνά από το χέρι μας- να προλάβουμε την εκδήλωσή του. Στο πλαίσιο της άρθρωσης δημόσιου λόγου, η πρόληψη του Λόγου μίσους αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία. Υπό αυτή τη λογική, παραθέτουμε ορισμένες πρακτικές συμβουλές που έχουν συμπεριληφθεί στον «Οδηγό προς Δημοσιογράφους» του προγράμματος SOPHiSM.

Δεδομένου ότι, εντός του διαδικτύου, οι δημοσιογράφοι δεν αποτελούν τους μοναδικούς δημοσιολογούντες, πιστεύουμε ότι οι ακόλουθες συμβουλές είναι χρήσιμες για

όποιο άτομο άρθρώνει λόγο -συστηματικά ή μη- εντός της διαδικτυακής δημόσιας σφαίρας. Οι ακόλουθες συμβουλές, εκτός από πρακτικές πρόληψης του Λόγου μίσους, αποτελούν και δυνάμει παραμέτρους εντοπισμού της ύπαρξης Λόγου μίσους, για τα μηνύματα που δεν ακολουθούν έστω ορισμένες από αυτές τις συμβουλές.

1. Κατά την προετοιμασία του μηνύματος καλό είναι να λαμβάνεται υπόψη το στοιχείο της διαφορετικότητας δηλαδή πολιτισμικής, φυλετικής, εθνικής, θρησκευτικής, κοινωνικής, γενετήσιας, ώστε να προάγεται η αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού.
2. Η αναφορά στην εθνική ή/και φυλετική προέλευση των ατόμων πρέπει ν' αποφεύγεται, εκτός κι αν αυτή συνιστά συστατικό στοιχείο της πληροφόρησης. Ειδικά σε περιπτώσεις εγκλημάτων ή αδικημάτων δεν πρέπει να γίνεται καθόλου αναφορά στο στοιχείο της εθνικής προέλευσης, της θρησκείας του υπόπτου ή των υπόπτων, εάν αυτό δεν αποτελεί συστατικό και απαραίτητο στοιχείο του γεγονότος.
3. Οι συγκυρίες της οικονομικής κρίσης και της μεγάλης ανεργίας δημιουργούν πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία και διάδοση αισθημάτων ξενοφοβίας, ρατσισμού και εχθρότητας προς τους μετανάστες. Αυτό επιβάλλει σε όλους μας να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί όταν χειριζόμαστε πληροφορίες που αναφέρονται σε μετανάστες και ειδικότερα σε ότι αφορά σε αιτούντες άσυλο, πρόσφυγες, θύματα εμπορίας ανθρώπων ή άλλες ομάδες. Παράλληλα, καλό είναι να προσπαθούμε με τον τρόπο μας να δίνουμε φωνή σε αυτούς τους ανθρώπους ή εάν δεν μπορούμε να το κάνουμε να γινόμαστε και η δική τους φωνή.
4. Οφείλουμε να σεβόμαστε το τεκμήριο της αθωότητας και να μην δημοσιοποιούμε στοιχεία που αναφέρονται στην ιδιωτική ζωή εμπλεκόμενων σε εγκληματικές πράξεις. Προσωπικά δεδομένα (και ανάγκη προστασίας τους) έχουν όλοι, είτε είναι αυτόχθονες, είτε μετανάστες, είτε άτομα που ανήκουν σε κοινωνικές ή πληθυσμιακές μειονότητες.
5. Κατά τη σύνταξη του μηνύματος καλό είναι να αποφεύγονται ισοπεδωτικές, απόλυτες, μειωτικές εκφράσεις και χαρακτηρισμοί σε βάρος κυρίως ατόμων που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες και δεν έχουν τη δυνατότητα να υπερασπιστούν τον εαυτό τους.
6. Δεν πρέπει να αποκαλύπτεται η ταυτότητα αιτούντων άσυλο, προσφύγων, θυμάτων εκμετάλλευσης (victims of human trafficking), ακόμη και μεταναστών που επιλέγουν να μιλήσουν και να προβληθεί εικόνα τους, γιατί ενδεχομένως οι ίδιοι ή συγγενείς τους να αντιμετωπίσουν αντίποινα από τις Αρχές της χώρας τους ή από μη κρατικές, ακόμη και εγκληματικές οργανώσεις. Για τον ίδιο λόγο δεν πρέπει να προβάλλονται φωτογραφίες

που παρουσιάζουν αιτούντες άσυλο και θύματα εκμετάλλευσης. Αν οι περιστάσεις επιβάλλουν τη δημοσίευση/προβολή, αυτή πρέπει να γίνεται κατά τρόπο που να μην καθιστά τα πρόσωπα αναγνωρίσιμα.

7. Σε μηνύματα που αφορούν μετανάστες, είναι προτιμότερο ν' αποφεύγεται η χρήση τυποποιημένων φωτογραφιών αρχείου, π.χ. γυναίκες με φερετζέ, μαντήλα, άνδρες σε στάση προσευχής. Δεν είναι όλοι οι μετανάστες μουσουλμάνοι ή θρησκευόμενοι μουσουλμάνοι ενώ τα στερεότυπα ενδέχεται να δημιουργήσουν αρνητικούς συνειρμούς (προκαταλήψεις).
8. Όταν το μήνυμα αφορά περιπτώσεις γυναικών που είναι θύματα εμπορίας ανθρώπων σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να δημιουργείται η εντύπωση ότι οι γυναίκες αυτές εκδίδονται με τη θέλησή τους. Αντίθετα, πρέπει να τονίζεται ότι οι εν λόγω γυναίκες τυγχάνουν απάνθρωπης εκμετάλλευσης.
9. Τα μηνύματα δεν πρέπει να στοχεύουν στον εντυπωσιασμό και στη δημιουργία συναισθημάτων φόβου, πανικού ή ανησυχίας για τις επιπτώσεις από τη μετανάστευση, εκτός και αν υπάρχει σοβαρή και βάσιμη τεκμηρίωση για τους προβαλλόμενους ισχυρισμούς.
10. Όταν οι περιστάσεις επιβάλλουν τη δημοσιοποίηση δηλώσεων με δυσμενές περιεχόμενο για άτομα που ανήκουν σε μειονότητες, πρέπει πάση θυσία να ικανοποιείται το δικαίωμα απάντησης.
11. Όταν υπάρχει δυνατότητα, καλό είναι να ζητάται η συμβουλή εμπειρογνομόνων ή οργανώσεων που γνωρίζουν καλά τα θέματα μεταναστών, προσφύγων, αιτούντων άσυλο, θυμάτων εμπορίας ανθρώπων, σεξουαλικού προσανατολισμού, θρησκευτικών μειονοτήτων, ΑΜΕΑ κ.α. προκειμένου να μεταφερθούν στην κοινή γνώμη σαφείς και περιεκτικές πληροφορίες.

Στην ακόλουθη ενότητα περιέχονται ενδεικτικές αναφορές σε σωστή χρήση λέξεων και ορολογίας:

1. Ο όρος που προκρίνεται από διεθνείς φορείς προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για μετανάστες που εισέρχονται ή διαμένουν σε μια χώρα χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα είναι «παράτυποι μετανάστες» ή «μετανάστες χωρίς χαρτιά» (σε καμία περίπτωση «λαθρομετανάστες», λαθραίοι άνθρωποι δεν υπάρχουν).
2. Αιτών άσυλο είναι το άτομο που βρίσκεται έξω από την πατρίδα του και το οποίο έχει υποβάλει αίτηση για να αναγνωρισθεί ως πρόσφυγας ή να τύχει κάποιου άλλου είδους διεθνούς προστασίας. Ο αιτών άσυλο, ανεξάρτητα από το εάν εισήλθε στη χώρα χωρίς

- έγγραφα ή με οποιοδήποτε άλλο παράτυπο τρόπο, έχει δικαίωμα να παραμείνει στη χώρα, η οποία έχει ευθύνη να εξετάσει το αίτημα που έχει υποβάλει, μέχρι να ληφθεί η τελική απόφαση.
3. Πρόσφυγας είναι άτομο στο οποίο έχει δοθεί το καθεστώς αυτό με βάση τη Συνθήκη της Γενεύης του 1951, την οποία έχουν προσυπογράψει 148 χώρες. Με βάση το Άρθρο 1 της Συνθήκης, πρόσφυγας είναι άτομο που «λόγω δικαιολογημένου φόβου δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων βρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την ιθαγένεια ή της χώρας συνήθους διαμονής και δεν μπορεί, ή εξ αιτίας αυτού του φόβου, δεν επιθυμεί να απολαμβάνει της προστασίας της χώρας αυτής». Η ιδιότητα του πρόσφυγα μπορεί να χορηγηθεί στα άτομα που πληρούν τους πιο πάνω όρους.
  4. Δικαιούχος Επικουρικής Προστασίας είναι ιδιότητα που παραχωρείται σε αιτούντες άσυλο οι οποίοι δεν αντιμετωπίζουν κίνδυνο ατομικής δίωξης στη χώρα τους με βάση τη Σύμβαση της Γενεύης, αλλά δεν μπορούν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους επειδή κινδυνεύουν να υποστούν σοβαρή βλάβη -βασανιστήρια, θανατική ποινή, απάνθρωπη ή ταπεινωτική μεταχείριση, σοβαρή απειλή κατά της ζωής τους- λόγω συγκρούσεων ή γενικευμένης βίας.
  5. Θύμα εμπορίας ανθρώπων είναι το άτομο που τυγχάνει εκμετάλλευσης, είτε πρόκειται για εργασιακή, σεξουαλική ή σωματική, όπως η αφαίρεση οργάνων, από άλλα άτομα που ασκούν απόλυτο έλεγχο πάνω του. Το θύμα εμπορίας ανθρώπων είτε δεν έχει δώσει τη συγκατάθεσή του να μεταφερθεί σε άλλη χώρα, είτε ακόμα και αν την έχει δώσει, η συγκατάθεση του ακυρώνεται λόγω του καταναγκασμού και της εξαπάτησης που υπέστη από τις ενεργειών των εμπόρων ανθρώπων ή της καταχρηστικής μεταχείρισης την οποίας υπήρξε θύμα ή με την οποία απειλήθηκε.
  6. Μετανάστης είναι το άτομο που επιλέγει με δική του βούληση να αναζητήσει εργασία και καλύτερες συνθήκες ζωής σε άλλη χώρα. Σε αντίθεση με τον πρόσφυγα, η ζωή και η ελευθερία του μετανάστη δε διατρέχει κίνδυνο και μπορεί να επιστρέψει στη χώρα του εάν το θελήσει. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να έχουμε υπ' όψη το γεγονός ότι συνήθως οι άνθρωποι δεν εγκαταλείπουν τα σπίτια τους και τις οικογένειές τους «ελαφρά τη καρδία» και συνήθως πίσω από τους μετανάστες βρίσκονται εξαιρετικά δύσκολες και αντίξοες -π.χ. με οικονομικά κριτήρια- συνθήκες διαβίωσης (π.χ. συνθήκες απόλυτης φτώχειας).

7. Παράτυπος μετανάστης ή «μετανάστης χωρίς χαρτιά» είναι αυτός που μπαίνει σε μια χώρα χωρίς να υποβληθεί σε έλεγχο στα σύνορα, ή αυτός που μένει σε μια χώρα μετά τη λήξη της νόμιμης παραμονής του, ή κάποιος που μένει σε μια χώρα μετά την έκδοση διατάγματος απέλασης.
8. Όταν γίνεται αναφορά σε ΛΟΑΤΚΙ άτομα δεν χρησιμοποιούνται λέξεις όπως «ανήθικοι», «αμαρτωλοί», «λάγνοι», «αισχροί», «κολασμένοι». Συνήθως η χρήση των όρων αυτών έχει θρησκευτικό υπόβαθρο και χρησιμοποιούνται κυρίως από όσους ιερωμένους δεν αποδέχονται τη διαφορετικότητα σε σχέση με τον σεξουαλικό προσανατολισμό.
9. Η χρήση ουσιαστικών όπως «αποκλίνοντες», «διαταραγμένοι», «δυσλειτουργικοί», «διεστραμμένοι», «άρρωστοι», «ανώμαλοι», «καταστροφικοί» έχουν στόχο να παρουσιάσουν τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα ως υπανθρώπους, ψυχικά ασθενείς ή ως κίνδυνο για την κοινωνία. Σημειώνεται ότι η αντίληψη πως το να είσαι ΛΟΑΤΚΙ είναι ψυχική διαταραχή έχει καταρριφθεί από επιστημονικές έρευνες.
10. Τονίζεται πως η χρήση λέξεων με προσβλητικό περιεχόμενο, λέξεων με σεξιστικό υπόβαθρο που στόχο έχουν τη γελοιοποίηση, τον εξευτελισμό και την κακοποίηση ατόμων με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό αποτελεί ρητορική μίσους. Όταν γίνεται αναφορά σε ΛΟΑΤΚΙ άτομα πρέπει να χρησιμοποιούνται οι ορολογίες που προωθεί η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας και όχι υβριστικοί προσδιορισμοί όπως «πούστης», «πούστρα», «αδερφή», «ντιντής», «νεράιδα», «ντιγκιντάγκας», «τοιούτος», «από τους άλλους», «shemale», «τραβέλι», «τραβεστί» κ.α.
11. Τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα φλερτάρουν δεν «παραπλανούν», «παγιδεύουν», «κοροϊδεύουν», «προσποιούνται», «παριστάνουν», «υποκρίνονται για λόγους δημοσιότητας», «μεταμφιέζονται».
12. Ομοφυλόφιλος/Gay είναι ο άνδρας που έλκεται σεξουαλικά ή/και συναισθηματικά από άνδρες. Λεσβία είναι η γυναίκα που έλκεται σεξουαλικά ή/και συναισθηματικά από γυναίκες.
13. Αμφιφυλόφυλος/Bisexual είναι το άτομο το οποίο αισθάνεται σεξουαλική ή/και συναισθηματική έλξη για πάνω από ένα φύλο.
14. Διεμφυλικός/Τρανς είναι τα άτομα που έχουν μια ταυτότητα φύλου, η οποία διαφέρει από το φύλο που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση.
15. Ασέξουαλ /Asexual είναι το άτομο που δεν βιώνει καμία ή βιώνει πολύ λίγη σεξουαλική έλξη. Ίντερσεξ /Intersex είναι τα άτομα που γεννιούνται με χαρακτηριστικά φύλου (όπως

- τα χρωμοσώματα, τα γεννητικά όργανα ή/και την ορμονική δομή) που δεν ανήκουν αυστηρά σε αρσενικές ή θηλυκές κατηγορίες ή ανήκουν ταυτόχρονα και στις δύο. Πανσέξουαλ /Pansexual / Omnisexual είναι άτομα που έχουν ρομαντική, σεξουαλική ή συναισθηματική επιθυμία για άτομα ανεξαρτήτως ταυτότητας φύλου.
16. Ομοφοβία είναι ο φόβος, αδικαιολόγητος θυμός, μισαλλοδοξία ή/και μίσος που απευθύνεται στην ομοφυλοφιλία
17. Σεξισμός είναι οποιαδήποτε ενέργεια, χειρονομία, οπτική παρουσίαση, προφορικός ή γραπτός λόγος, πρακτική ή συμπεριφορά που βασίζεται πάνω στην ιδέα ότι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων είναι ανώτερο-η λόγω του φύλου του(ς), που λαμβάνει χώρα στη δημόσια ή στην ιδιωτική σφαίρα, είτε διαδικτυακή είτε όχι.
18. Άνθρωποι με μαύρο χρώμα, αποκαλούνται “μαύροι” ή αν είναι Αμερικανοί πολίτες, “αφροαμερικανοί”. Ο χαρακτηρισμός “έγχρωμος” αν όχι ρατσιστικός είναι λανθασμένος, αφού όλοι οι άνθρωποι έχουν χρώμα.

3.4 Σύνοψη

Στην παρούσα ενότητα υπογραμμίσαμε τη σημασία διαφορετικών μεθόδων αντιμετώπισης του Λόγου μίσους, εκκινώντας από το νομικό πλαίσιο που υφίσταται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και διαπιστώνοντας ότι το νομικό οπλοστάσιο των θεσμών που επιθυμούν να αντιμετωπίσουν ουσιαστικά το Λόγο μίσους διαθέτει αρκετά όπλα. Φυσικά, η όποια χρήση (ή μη) αυτού του οπλοστασίου εναπόκειται στη διάθεση των διαφόρων εκτελεστικών και νομοθετικών εξουσιών. Σε κάθε περίπτωση, η νομική/ποινική αντιμετώπιση του συγκεκριμένου θέματος προσφέρει «θεραπεία» συμπτωμάτων και όχι «πρόληψη» εμφάνισης του Λόγου μίσους. Παράλληλα, τονίστηκε η σημασία της συνεχούς τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης για την αντιμετώπιση του Λόγου μίσους, η οποία δύναται να εστιάσει στην καταπολέμηση των αιτιών του φαινομένου.

Οφείλουμε να τονίσουμε ότι, ακόμα και η συντονισμένη προσπάθεια αντιμετώπισης του Λόγου μίσους με κάθε διαθέσιμο μέσο, δεν εγγυάται την επιτυχία του εγχειρήματος. Το «ξερίζωμα» του Λόγου μίσους από τις κοινωνίες αποτελεί διαδικασία μακρόχρονη, με συνεχή «ένταση» δράσεων που απαιτεί αφοσίωση, κινητοποίηση και συστράτευση όσο το δυνατό μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας.

4. Αντί επιλόγου

Κλείνοντας το παρόν εκπαιδευτικό υλικό θα κάνουμε μια μικρή ανακεφαλαίωση της λογικής που το διέπει. Κατ' αρχάς, σε ό,τι έχει να κάνει με τον ορισμό και την περιγραφή του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους, το παρόν κείμενο υιοθετεί μια κοινωνική κονστρουξιονιστική λογική σε συνδυασμό με την προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου, προκειμένου να ορίσει το εν λόγω φαινόμενο ως ένα κυρίαρχα κοινωνικό φαινόμενο το οποίο εδηλώνεται δια του Λόγου, δηλαδή της χρήσης κάθε πιθανού τρόπου επικοινωνίας (γλώσσα, εικόνες, σύμβολα κλπ.), προκειμένου να διασπείρει μηνύματα μίσους πρωτίστως -αλλά όχι αποκλειστικά- έναντι συγκεκριμένων και με κοινωνικά-ιδεολογικά κριτήρια περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων.

Στη συνέχεια αναφερθήκαμε στις απόπειρες ρύθμισης ή/και νομικής διευθέτησης των περιστατικών (διαδικτυακού) Λόγου μίσους, παρουσιάζοντας παράλληλα ορισμένα βασικά νομικά κείμενα που ορίζουν και αποσκοπούν στο να αντιμετωπίσουν το (διαδικτυακό) Λόγο μίσους. Στο σημείο αυτό σημειώσαμε το ότι τα νομικά κείμενα και οι απόπειρες ρύθμισης του φαινομένου αποτελούν αναγκαίες συνθήκες στον αγώνα αντιμετώπισης του Λόγου μίσους και έχουν σημαντικό ρόλο να παίξουν πρωτίστως στην τιμωρία των δραστών και δευτερευόντως στον περιορισμό του φαινομένου.

Παρ' όλα αυτά, οι βαθιές κοινωνικές-ιδεολογικές ρίζες του (διαδικτυακού) Λόγου μίσους, απαιτούν επίπονο και συνεχή αγώνα που θα πρέπει να διεξάγεται μέσω διαρκών προγραμμάτων εκπαίδευσης (τυπικής και άτυπης) και ενημέρωσης-ευαισθητοποίησης των κοινών, μέσω της όσο πιο στενής και συντονισμένης δραστηριοποίησης των φορέων που καταπιάνονται με τον εν λόγω αντικείμενο. Ένα ακόμα «λιθαράκι» σ' αυτή την προσπάθεια αποτελεί και το πρόγραμμα SoPHiSM, το οποίο θέτει στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων του το τρίπτυχο κοινωνική έρευνα-εκπαίδευση-διάχυση.

Το τρίπτυχο αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς κανείς θα πρέπει να διεξάγει ενδελεχή έρευνα αναφορικά με τις διαφορετικές μορφές που μπορεί να έχει ο Λόγος μίσους, τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου, καθώς και σε ό,τι έχει να κάνει με τις αιτίες εκδήλωσής του. Μόνο μέσω της πλήρους κατανόησης των αιτίων που προκαλούν το Λόγο μίσους τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερ-εθνικό επίπεδο, μπορούμε να σχεδιάσουμε τις κατάλληλες δράσεις για την αντιμετώπισή του. Επιπλέον, είναι εξίσου σημαντικό να ευαισθητοποιηθούν τα κοινά σε ζητήματα διακρίσεων. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο μέσω της διοργάνωσης σχετικών

εκδηλώσεων, της υιοθέτησης μια υπεύθυνης στάσης εκ μέρους των ΜΜΕ και, φυσικά, μέσω μιας ατζέντας που προκρίνει τη διαφορετικότητα και την ανοχή σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης (Assimakoroulos, Baiden και Millar 2017:89).

Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό δεν προσφέρει έτοιμες λύσεις αντίθετων και εναλλακτικών αφηγήσεων στο Λόγο μίσους, για προφανείς λόγους: ο (διαδικτυακός) Λόγος μίσους μπορεί να λάβει πολλές διαφορετικές μορφές και η όποια απάντηση θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη συγκεκριμένους παράγοντες, συμπεριλαμβανομένου του κειμένου και του κοινωνικού πλαισίου, και, φυσικά, τη γλώσσα. Εξ άλλου, οι ακτιβιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι υπεύθυνοι εκστρατειών πρέπει να έχουν την αυτονομία και την αυτοπεποίθηση να αναπτύσσουν τις δικές τους απαντήσεις κατά του Λόγου μίσους, και όχι απαραίτητα να αναπαράγουν τις -έτοιμες- απαντήσεις κάποιου άλλου, ακόμη κι εάν αυτός ο άλλος είναι το Συμβούλιο της Ευρώπης (Del Felice κ.α. 2017:16).

Ο Λόγος μίσους, ως κοινωνικό φαινόμενο, δεν μπορεί να προσεγγιστεί ως ατομικό πρόβλημα ή να αντιμετωπιστεί με ατομοκεντρική λογική. Πρέπει να θεωρείται ζήτημα, το οποίο αφορά τη συλλογική, δημοκρατική, κοινωνική μας (συν)ύπαρξη. Σε αυτό το πλαίσιο, εκπαιδευτικές και χειραφετητικές στρατηγικές, με τη χρήση αντίθετων και εναλλακτικών (στο Λόγο μίσους) αφηγήσεων, αποτελούν κρίσιμα εργαλεία αντιμετώπισης. Ο (διαδικτυακός) Λόγος μίσους δεν συνιστά πρόβλημα που αφορά μόνο όσους αγγίζει, αλλά λιγότερο ή περισσότερο μας αγγίζει και μας αφορά όλους (Del Felice κ.α. 2017:43· Gelber 2002:11). Με αυτή τη λογική στεκόμαστε απέναντί του και φιλοδοξούμε να συμβάλουμε - έστω και κατ' ελάχιστο- μέσω του προγράμματος SoPHISM στη δημιουργία μιας πιο ανοικτής κοινωνίας.

5. Βιβλιογραφία

Acula D. D., Oblan L. A. C., Pedroso T. B., Riosa K. J. V., Tolibas M. A. R. (2018). Implementing Fact-Checking in Journalistic Articles Shared on Social Media in the Philippines Using Knowledge Graphs, 2018 3rd International Conference on Computer and Communication Systems, 462-466.

Alkiviadou N. (2018). Regulating hatred: Of devils and demons? *International Journal of Discrimination and the Law*, (18)4, 218-236.

Antigone (2019). *Words that Lead to Hate: Hate Speech in Greece during 2018*. Antigone Information and Documentation Centre on Racism, Ecology, Peace and Non-violence.

Assimakopoulos S., Baiden F. H., και Millar S. (2017). *Online Hate Speech in the European Union: A Discourse-Analytic Perspective*. Switzerland: Springer Open.

Benesch S. (2012). Words as Weapons. *World Policy Journal*, 29(1), 7-12.

Blakemore M., Longhorn R. (2001). Communicating Information about the World Trade Center Disaster: Ripples, Reverberations, and Repercussions. *First Monday*, volume 6(12). Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://journals.uic.edu/ojs/index.php/fm/article/view/907/816> (τελευταία προσπέλαση 11 Αυγούστου 2020).

Blommaert J., Bulcaen C. (2000). Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology*, 29, 447-466.

Brown A. (2017). What is so special about online (as compared to offline) hate speech? *Ethnicities*, 18(3), 297-326.

Brown A. (2020). *Models of Governance of Online Hate Speech*. Council of Europe: Council of Europe Publications.

Brown A. and Sinclair A. (2019). *The Politics of Hate Speech Laws*. London: Routledge.

Buyse A. (2014). Words of Violence: “Fear Speech”, or How Violent Conflict Escalation Relates to the Freedom of Expression. *Human Rights Quarterly*, 36(4), 779-797.

Castells M. (2000). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishing.

Chomsky N. (2003). *Τα ΜΜΕ ως Όργανο Κοινωνικού Ελέγχου και Επιβολής*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

Cochliou D. (2020). *SOPHiSM Comprehensive Report*. SOPHiSM: A Response to Online Hate Speech through the Enhancement of high-quality Professional and Citizen Journalism.

Cohen-Almagor R. (2012). Is Law Appropriate to Regulate Hateful and Racist Speech? The Israeli Experience. *Israel Studies Review*, 27(2), 41-64.

Cohen-Almagor, R. (2015). *Confronting the Internet’s Dark Side: Moral and Social Responsibility on the Free Highway*. Cambridge: Cambridge University Press.

Council of Europe (1961). *European Social Charter (Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης)*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/035>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Council of Europe (1984). *Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities (Σύμβαση-πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων)*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Council of Europe (2000). *Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/177>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Council of Europe (2015). *Convention on Cybercrime: Protocol on Xenophobia and Racism (Πρωτόκολλο για την Ξενοφοβία και τον Ρατσισμό)*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://edoc.coe.int/en/cybercrime/6559-convention-on-cybercrime-protocol-on-xenophobia-and-racism.html>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Council of Europe. Committee of Ministers (1997). *Recommendation R (97) 21 on the Media and the promotion of a culture of tolerance (Σύσταση σχετικά με τα μέσα ενημέρωσης και την προώθηση μιας νοοτροπίας ανεκτικότητας)*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168050513b>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

De Latour A., Perger N., Salaj R., Tocchi C., Otero-Viejo P. (2017). *We Can! Taking Action against Hate Speech through Counter and Alternative Narratives*. Revised edition, Council of Europe.

Del Felice C., Ettema M., de Latour A., Perger N., Salaj R., Tocchi C., Viejo Otero P., Gomes R. (2017). *We Can! Taking Action against Hate Speech through Counter and Alternative Narratives*. Council of Europe: Council of Europe Publications.

European Commission (2014). *Special Eurobarometer 415: Public Perceptions of Science, Research and Innovation*. European Commission, Directorate-General for Research & Innovation (DG RTD).

European Commission (2015). *Special Eurobarometer 437: Discrimination in the EU in 2015*. European Commission, Directorate-General for Research & Innovation (DG RTD).

European Commission (2016). *Autumn 2016 Standard Eurobarometer: Immigration and terrorism continue to be seen as the most important issues facing the EU*. European Commission press release. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-4493_en.htm. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

European Commission (2016). *Code of conduct on countering illegal hate speech online*.

European Commission against Racism and Intolerance (2016). *ECRI General Policy Recommendation 15*. European Commission against Racism and Intolerance- Council of Europe.

European Commission document. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://ec.europa.eu/justice/fundamental-ights/files/hate_speech_code_of_conduct_en.pdf. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

European Court of Human Rights (2010). *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (European Convention on Human Rights)*. Strasbourg: European Court of Human Rights.

Foucault M. (1977). *The archaeology of knowledge*. London, England: Tavistock.

Foucault M. (1979). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Vintage.

Gagliardone I., Danit G., Alves T., Martinez G. (2015). *Countering online hate speech*. *Unesco Series on Internet Freedom*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002332/233231e.pdf>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Gale, P. (2004). The refugee crisis and fear: Populist politics and media discourse, *Journal of Sociology*, 40(4): pp. 321-340.

Gelber K. (2002). *Speaking Back: The Free Speech versus Hate Speech Debate*. Amsterdam/Philadelphia: Jonh Benjamins Publishing Company.

Ging D., Siapera E. (2019). *Introduction*. Στο Ging D., Siapera E. (επιμ.) *Gender Hate Online. Understanding the New Anti-feminism*. Cham, Switzerland: Palgrave McMillan.

Hawdon J., Oksanen A., Rasanen P. (2017). Exposure to online hate in four nations: A cross-national consideration. *Deviant Behavior*, 38, 254-266.

Heinze E. (2016). *Hate Speech and Democratic Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.

In-Cyprus (2020). *Racism Watch: The normalization of racist speech in Cypriot society must end*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://in-cyprus.philenews.com/racism-watch-the-normalization-of-racist-speech-in-cypriot-society-must-end/?fbclid=IwAR2GJ4TIVzMsfffs3T921w8MMT0IWVJJimxP7KapqkJIK7goPfb5H7vks0>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Jakubowicz A, Dunn K., Mason G., Paradies Y., Bliuc A. M., Bahfen N., Oboler A., Atie R., Connelly K. (2017). *Cyber Racism and Community Resilience. Strategies for Combatting Online Race Hate*. Cham, Switzerland: Palgrave McMillan.

Jakubowicz A., Dunn K., Mason G., Paradies Y., Bliuc A. M., Bahfen N., Oboler A., Atie R., Connelly K. (2017). *Cyber Racism and Community Resilience: Strategies for combatting Online Race Hate*. Switzerland: Palgrave Macmillan.

Kalsnes B. (2018). Deciding what's true: The rise of political fact-checking in American journalism, *Digital Journalism*, 6(5), 670-672.

La Macchia S. T., Louis W. R. (2016). Crowd behaviour and collective action. Στο McKeown, S., Haji R., Ferguson N. (επιμ.). *Peace psychology book series. Understanding peace and conflict through social identity theory: Contemporary global perspectives*, 89-104.

Laclau E., Mouffe C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. 2nd edition. London, New York: Verso.

Lim C. (2018). Checking how fact-checkers check. *Research and Politics*, 1-7.

London T. M., Crundwell J., Bock Eastley M., Santiago N., Jenkins J. (2020). Finding Effective Moderation practices on Twitch. Στο Reyman J., Sparby E. M. (επιμ.) *Digital Ethics: Rhetoric and Responsibility in Online Aggression*. New York and London: Routledge, 51-68.

Mansell R., Steinmueller W. E. (2002). *Mobilizing the Information Society*. Oxford: Oxford University Press.

Mantzaris A. (2018). 'Fact-checking 101'. Στο C. Ireton and J. Posetti (επιμ.) *Journalism, Fake News and Disinformation. Handbook for Journalism Education and Training*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 85-100.

McNair B. (2006). *Cultural Chaos. Journalism and Power in a Globalized World*. London: Routledge.

Miskolci J., Kovacova L., Rigova E. (2018). Countering Hate Speech on Facebook: The Case of the Roma Minority in Slovakia. *Social Science Computer Review*, XX(X), 1-19.

Mollen A. (2018). *Digital Spaces of Civic Communication. The Practices and Interfaces of Online Commenting*. Wiesbaden: Springer VS.

Mollen A. (2020). *Digital Spaces of Civic Communication*. Wiesbaden, Germany: Springer VS.

Oksanen A., Hawdon J., Holkeri E., Nasi M., Rasanen P. (2014). Exposure to Online Hate among Young Social Media Users. *Soul of Society: A Focus on Lives of Children and Youth-Sociological Studies of Children and Youth*, 18, 253-273.

Porter J. E. (2020). Interacting with Friend, Enemies and Strangers. Στο Reyman J., Sparby E. M. (επιμ.) *Digital Ethics: Rhetoric and Responsibility in Online Aggression*. New York and London: Routledge, xvi-xxii.

Poster M. (1995). *The Second Media Age*. Cambridge: Polity Press.

Poulakidakos S. (2018). The discourse on immigration in the Greek public sphere: Between securitization and humanitarianism. *Science and Society*, 37, Winter 2018, 109-138.

Poulakidakos S., Veneti A. (2016). Political Communication and Twitter in Greece: Jumping on the bandwagon or an enhancement of the political dialogue? Στο Deželan T. and Vobic I. (επιμ.) *(R)evolutionizing Political Communication through Social Media*. Hershey PA: IGI Global, 119-146.

Poulakidakos S., Veneti A., Fangonikolopoulos Ch. (2018). Post-truth, propaganda and the transformation of the spiral of silence. *International Journal of Media and Cultural Politics*, 14(3), pp. 367-382.

Reyman J., Sparby E. (2020). Introduction: Toward an Ethic of Responsibility in Digital Aggression. Στο Reyman J., Sparby E. M. (επιμ.) *Digital Ethics: Rhetoric and Responsibility in Online Aggression*. New York and London: Routledge, 1-14.

Rozzman E. B., McCauley C., Rozin P. (2005). From Plato to Putnam: Four Ways to Think About Hate. Στο R. J. Sternberg (επιμ.). *The psychology of hate*, 3-35.

Schmidt S. J. (2001). *Media societies: Fiction Machines*. Στο Grant C.B., McLaughlin D. (επιμ.) *Language – meaning – social construction. Interdisciplinary studies*. New York: Rodopi.

Sobieraj S. (2019). *Disinformation, Democracy, and the Social Costs of Identity-Based Attacks Online*. Διαθέσιμο στο <https://mediawell.ssrc.org/expert-reflections/disinformation-democracy-and-the-social-costs-of-identity-based-attacks-online/>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Special Rapporteur on the promotion and protection of the freedom of opinion and expression (2019). *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the freedom of opinion and expression*. United Nations.

Sponholz L., Christofolletti R. (2019). From preachers to comedians: Ideal types of hate speakers in Brazil. *Global Media and Communication*, 15(1), 67-84.

Strossen N. (2018). *HATE: Why we should resist it with Free Speech, not Censorship*. Oxford: Oxford University Press.

Taguieff, P. A. (1993). From Race to Culture: The New Right's View of European Identity, *Telos* (98-99): pp. 99-125.

Terranova T. (2004). *Network Culture, Politics for the Information Age*. London: Pluto Press.

The Committee of Ministers (1997). *Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "hate speech" (Σύσταση υπ' αριθμό R (97) 20 προς στα κράτη μέλη σχετικά με το λόγο μίσους)*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Thompson J. (1999). *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*. Β' έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης.

Waldron J. (2012). *The Harm in Hate Speech*. Cambridge Massachussets, London England: Harvard University Press.

Wiggins R. (2001). The effects of September 11th on the leading search engine. First Monday, 7(10). Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://web.mit.edu/6.033/2002/wwwdocs/papers/9-11.html>. Τελευταία προσπέλαση 11 Αυγούστου 2020.

Wodak R. (1995). Critical linguistics and critical discourse analysis. Στο Verschueren J., Ostman J.O., Blommaert J. (eds.) *Handbook of Pragmatics 1995*. Amsterdam: Benjamins, 204-210.

Δεμερτζής Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία, Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Διεθνής Συνθήκη Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (International Covenant on Civil and Political Rights-ICCPR) (1966). Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=4bd686e52>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (2018), Ετήσια Έκθεση 2017. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://rvrn.org/wp-content/uploads/2018/03/Report_2017gr.pdf. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Universal Declaration of Human Rights-UDHR) (1948). Διαθέσιμο στο <https://www.amnesty.gr/universal-declaration-of-human-rights>. Τελευταία προσπέλαση 12 Αυγούστου 2020.

Πλειός Γ. (2011). *Η Κοινωνία της Ενημέρωσης*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Πουλακιδάκος Σ. (2014). *Προπαγάνδα και Δημόσιος Λόγος. Η παρουσίαση του Μνημονίου από τα Ελληνικά ΜΜΕ*. Αθήνα: Εκδόσεις DaVinci.